

**CAHİLİYEDEN İSLÂM'A HAC
İBADETİ
-MUKAYESELİ BİR YAKLAŞIM-**

Muhammet Emin TİRYAKİ

**Yüksek Lisans Tezi
Doç. Dr. Tevhit BAKAN
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
2022
(Her Hakkı Saklıdır)**

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

CAHİLİYEDEN İSLÂM'A HAC İBADETİ
-MUKAYESELİ BİR YAKLAŞIM-
(Hajj Workshop From Jahiliyyah to Islam
-A Comparative Approach-)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muhammet Emin TİRYAKİ

Danışman: Doç. Dr. Tevhit BAKAN

Bayburt
Kasım, 2022

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Tevhit BAKAN danışmanlığında, 182108002 numaralı Muhammet Emin TİRYAKİ tarafından hazırlanan “Cahiliyeden İslâm’a Hac İbadeti -Mukayeseli Bir Yaklaşım-” adlı bu çalışma 28/11/2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Programında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :Doç. Dr. Tevhit BAKAN

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Abdulvahap ÖZSOY

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Hamdi TÜRKOĞLU

İmza:

Bu tezin Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

...../...../.....

Doç. Dr. Murat KUL

Enstitü Müdürü

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Cahiliyeden İslâm’a Hac İbadeti –Mukayeseli Bir Yaklaşım-” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

28/11/2022

Muhammet Emin TIRYAKI

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans eğitimim sürecinde bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim danışmanım Doç. Dr. Tevhit BAKAN hocama, bu süreç boyunca bana yol gösteren Doç. Dr. Abdulvahap ÖZSOY, Dr. Öğr. Üyesi Fikrullah ÇAKMAK ve Dr. Öğr. Üyesi Hamdi TÜRKOĞLU hocalarıma şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca maddi ve manevi desteklerini benden hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**CAHİLİYEDEN İSLÂM'A HAC İBADETİ
-MUKAYESELİ BİR YAKLAŞIM-**

Muhammet Emin TİRYAKİ

Ağustos 2022, 88 sayfa

Bu çalışmamızda hac ibadetinin Cahiliye ve Hz. Peygamber dönemlerinde uygulanış şeklini inceleyerek, Hz. Peygamber'in bu ibadet üzerinde yaptığı ve yapmadığı değişiklikleri ele aldık.

Çalışmamızın ilk bölümünde Cahiliye döneminde hac ibadetinin uygulanışı konu edilmektedir. Cahiliye dönemi, İslâm öncesi döneme verilen isimdir. Bu dönem, oldukça eski bir tarihi ifade ettiğinden, en doğru bilgilere ulaşabilmek için öncelikle konu hakkındaki ayetler ve hadislerle birlikte İslâm tarihi müktesebatımızın kadîm eserlerine müracaat ettik. Çalışmamızın ikinci bölümünde, Hz. Peygamber'in bu ibadeti nasıl yerine getirdiğini ve hac ibadeti üzerinde gerçekleştirdiği değişiklikleri yine hadis ve siyer kaynaklarımızdan yararlanarak tespit etmeye çalıştık.

Hz. Peygamber, İslâm'ın ahkâmını ümmetine öğretmiştir. Bunu yaparken de İslâm'ın her bir parçasını tevhid temelleri üzerine oturtmuştur. Cahiliyeden kalan pagan kültürüne ait her bir kalıntıyı, büyük bir titizlikle temizlemiştir. Tevhid akidesinin İslâm'ın ana gövdesini oluşturan bir hakikat olduğunu, Hz. Peygamber'in hac ibadeti üzerinde yapmış olduğu değişikliklerden rahatlıkla görebilmekteyiz. Ayrıntılı bilgiler çalışmamızın içerisinde verildiği için, mükerrer ifadelerden kaçınmak adına burada aynı meselelere değinmedik.

Anahtar Kelimeler: Cahiliye, Kur'ân, Hz. Peygamber, hac, tavaf, ihram.

ABSTRACT

MASTER THESIS

HAJJ WORKSHIP FROM JAHILIYYAH TO ISLAM -A COMPARATIVE APPROACH-

Muhammet Emin TIRYAKI

November 2022, 88 pages

In this study, the pilgrimage worship of Jahiliyyah and Hz. Prophet by investigating the way it was practiced in the time of the Hz. Prophet. We handled the changes that the Prophet made and did not make on this worship.

The first part of our study deals with the practice of pilgrimage in the jahiliyyah period. Jahiliyyah period is the name given to the pre-Islamic period. Because this period expresses a very old history, we first applied to the ancient works of our Islamic history saving together with the verses and hadiths on the subject so as to reach the most accurate information. In the second part of our study, Hz. Prophet tried to detect how he performed this worship and the changes he made on the pilgrimage worship, again by making use of our hadith and sirah sources.

Hz. Prophet taught the rules of Islam to his ummah. While doing so, he placed every part of Islam on the foundations of tawhid. He was cleaned meticulously every remnant of pagan culture left over from jahiliyyah. The creed of tawhid is a truth that forms the main body of Islam, Hz. Prophet we can easily see from the changes made on the worship of pilgrimage. Because exhaustive information is given in our study, we have not mentioned the same issues here so as to avoid repetitive expressions.

Keywords: Jahiliyyah, the Qur'an, Hz. Prophet, pilgrimage, circumambulation, ihram.

İÇİNDEKİLER

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI.....	i
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
II. Araştırmanın Amacı.....	1
III. Araştırmanın Metodu ve Kapsamı	2
IV. Araştırmanın Kaynakları	2

BİRİNCİ BÖLÜM

CAHİLİYE DÖNEMİ HAC İBADETİ

1.1. KÂBE	5
1.1.1. Kâbe'nin İnşa Süreci	5
1.1.2. Kâbe'nin Put Merkezine Dönüşmesi.....	8
1.1.3. Kâbe'nin Aslî Hâlinin Bozulması	12
1.1.4. Kâbe Hizmetleri	16
1.2. CAHİLİYEDE HAC.....	19
1.3. UMRE	23
1.4. TELBİYE.....	24
1.5. TAVAF.....	26
1.5.1. Kâbe'nin Çıplak Vaziyette Tavaf Edilmesi.....	27
1.5.2. Tavafin Islık Çalarak ve El Çırparak Yapılması	29
1.6. SA'Y	30
1.7. İHRAM	32
1.7.1. İhram Yasakları	33

1.8. VAKFE	34
1.8.1. İfâda / İcâze	34
1.8.2. Arafat, Müzdelife ve Mina Vakfeleri	36
1.9. KURBAN	38
1.10. ZEMZEM KUYUSUNUN BULUNMASI	41

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ HAC İBADETİ VE CAHİLİYE DÖNEMİ İLE MUKAYESESİ

1. Hz. Peygamber'in Hac Emirliği Ve Veda Hacı	44
2.1. Hac İbadeti Üzerinde Yapılan Bazı Değişiklikler	47
2.1.1. Haccın Yalnızca Kâbe'ye Özgü Hale Gelmesi	48
2.1.2. Haccın Vaktine Müdahale Edilememesi	49
2.1.3. Hac İle Umreyi Tefrik Zorunluluğunun Kaldırılması	50
2.2. Kâbe Hizmetleri Hakkında Mukayeseler	51
2.2.1. Hicâbe/ Sidâne ve Livâ Hizmetlerinin Kaldırılması	52
2.2.2. Rifâde ve Sikâye Geleneğinin Kurumsallaştırılarak Devam Ettirilmesi.....	53
2.3. Telbiye.....	55
2.4. Tavaf	56
2.4.1. Tavafln Şekli Bakımından Mukayeseler ve Tavafa “Remel” Yürüyüşünün Ziyade Edilmesi	57
2.4.2. Tavafln Çıplak Vaziyette Yapılmasının Yasaklanması.....	59
2.4.3. Tavaf Esnasında Islık Çalmak ve El Çırpma Yerine Zikir ve Dua Edilmesi.....	61
2.4.4. Tavaf Esnasında Hiç Konuşmamayı Terk Edip Hayır Konuşmanın Tercih Edilmesi	62
2.5. İhram	63
2.5.1. İhram Yasakları Hakkındaki Mukayeseler	66

2.5.2. Farklı İhram Çeşitlerinin Tek Bir Çeşide Çevrilmesi ve Sosyal Sınıfların Ortadan Kaldırılması	68
2.6. Sa'y	69
2.7. Hz. Peygamber'in Vakfe Esnasında Belli Bir Zümrenin Elinden İmtiyazı Alması	71
2.8. Kurban	72
2.9. Cahiliyeye Özgü Yaklaşımların Kaldırılması	74
2.9.1. Hacerüleved'e Bakış Açısının Değiştirilmesi	75
2.9.2. "Kadın Necis Bir Varlıktır" Zihniyetinin Terk Edilmesi	76
2.9.3. "Günahkâr Olan Kıyafet Değil Ruhtur" Anlayışıyla Hareket Edilmesi	78
SONUÇ	80
KAYNAKÇA	82
ÖZGEÇMİŞ	88

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: Bin
Bk./bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
krş.	: Karşılaştırınız
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
thk.	: Tahkik eden
Yay.	: Yayınları
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
r.a.	: Radiyallahu anhu
a.s.	: Aleyhisselam
t.y.	: Tarih yok
y.y.	: Yayıncı yok

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Çalışmamızın konusu Cahiliye ve Hz. Peygamber Dönemlerinde Hac İbadetinin Mukayyesidir.

Hiz. Âdem cennetten dünyaya gönderildikten sonra Yüce Allah, Hiz. Âdem'e yeryüzünde bir mabet yapmasını emretmiştir. Bunun üzerine Hiz. Âdem emredildiği yer ve şekil üzerine Mekke'ye Kâbe'yi inşa etmiş ve ardından bu kutsal topraklarda hac yapmaya başlamıştır.¹ Bunun üzerine hac ibadeti insanlık tarihine dâhil olmuştur.² Ardından diğer peygamberler ve ümmetleri de haccetmişlerdir. Yüzyıllar sonra bu kutsal mabet Kâbe yıkılmış ve Yüce Allah'ın emri ile Hiz. İbrâhim ve oğlu Hiz. İsmâil tarafından aynı temeller üzerinde yeniden bina edilmiştir.³

Hiz. İbrâhim ve Hiz. İsmâil'in bu inşasına mukabil hac ibadetinin insanlığın gündeminde tuttuğu yer daha da kuvvetlenmiştir. Gerek Araplar gerek diğer kavimler tarafından Hiz. İbrâhim'den Hiz. Peygamber'e kadar bu ibadet yapılagelmiştir.⁴ Ancak birçok konuda olduğu gibi hac ibadetinde de beşer müdahalesi neticesinde özünden sapmalar, aslından kopmalar ve tahrifler vuku bulmuştur. Hiz. Peygamber içine doğup birlikte yaşadığı kültürde bu tahrifleri hiçbir zaman tasvip ve hayatına tatbik etmemiştir. Bununla beraber her zaman Yüce Allah'ın emirlerinin hayata geçirilmesi için gayret sergilemiştir. Bu sebeple kendisine verilen peygamberlik vazifesinden sonra birçok konuda aslına döndürdüğü uygulamalarda olduğu gibi hac ibadetini de aslına irca, olması gerektiği haline tebdil etmiştir.

Hac ibadetinin geçirmiş olduğu söz konusu süreci tahlil, bu ibadetin üzerinde beşer eliyle ne gibi tahrif, Hiz. Peygamber eliyle de ne gibi ıslah faaliyetleri yapıldığını tespit edebilmek için bu tür çalışmalar büyük bir öneme sahiptir.

II. Araştırmanın Amacı

Çalışmamızda hac ibadetinin Cahiliye döneminden başlayarak, Hiz. Peygamber'e kadar tatbik sürecini ele aldık. İslâm öncesi dönemde de var olduğu için yeni bir ibadet sayılıp sayılamayacağına dair tartışmaların olması, hac ibadetinin farz kılınmadan evvel ne şekilde icra edildiği bilgisine ulaşma ihtiyacı, farz kılınma süreci ve farz kılındıktan sonra ne gibi

¹ Ebü'l- Hasen İzzeddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî ibn'ü- Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, (Beyrut: Dâru' l-Kütübî l-İlmiyye, 1987)1/24-25.

² Muhammed Hamîdullah, *İslâm'a Genel Bir Bakış*, çev. Sinan Edegil (İstanbul: Beyan Yayınları,2017), 89-90.

³ Halil Altuntaş vd., (Ankara: *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, 2009, el-Hac 22/27-29.)

⁴ Ebü Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Siretü İbn İshâk el-Müsemmâ bi-Kitâbi'l-Mübtade' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî*, thk. Muhammed Hamîdullah, (Fas: Matbaatü Muhammed el-Hâmis, 1398/1976) 103-106.

değişimler geçirdiği konularının araştırılması ihtiyacı bizi bu konuyu araştırmaya sevk etmiştir.

Bu çalışmayı yaparken hac ibadetinin hangi evrelerden geçtiğini, Hz. Peygamber tarafından ne gibi değişikliklerin yapıldığını, hangi uygulamaların değiştirilmeden aynı şekliyle devam ettirildiğini tespit etmeyi amaçladık.

III. Araştırmanın Metodu ve Kapsamı

Bu çalışmamız birinci bölümünde Cahiliye dönemine, ikinci bölümünde Hz. Peygamber dönemi ve Cahiliye uygulamaları ile mukayesesine dair bilgileri muhteva etmek suretiyle toplamda iki bölümden oluşmaktadır.

İlgili çalışmamızı oluştururken evvela İslâm öncesine tekabül eden Cahiliye dönemine ait bilgilerin taranması gerektiği kanaatiyle, öncelikle Kur'an-ı Kerîm ve hadis kaynaklarımız, ardından da İslâm tarihi kaynaklarımızı taramaya çalıştık. Bu kaynakları seçerken de ağırlığı Mekke şehrine vermiş eserleri önelemeye çalıştık. Cahiliye dönemine ait tanrı ve din tasavvurunun ne şekilde olduğunu konu edinen eserlere ve bilimsel çalışmalara da müracaat ettik.

Çalışmamızın Hz. Peygamber'in döneminde hac ibadetinin Cahiliye dönemi uygulanış şekliyle mukayesesini konu edinen ikinci bölümünde ise ayetler ve tefsir kaynakları, temel hadis kaynaklarımız, hadisler üzerine yazılan şerhler ve İslâm tarihi kaynaklarına müracaat ettik.

IV. Araştırmanın Kaynakları

Bu tez çalışması yapılırken hac ibadeti ile ilgili hadislerin taranması, tespit edilmesi ve değerlendirmeye alınabilmesi ile alakalı temel hadis kaynaklarını içine alan "Kütüb-i Tis'a" öncelikli eserlerimiz olmuştur. Kütüb-i Tis'a içerisinde bulamadığımız hadisler için yer yer Taberânî'nin *Mu'cemü'l-kebîr* ve *Müsnedü's-şâmiyyin* gibi eserlere de müracaat ettik.

Çalışmamıza konu olan Cahiliye dönemi, İslâm öncesi ve çok eski bir tarihe tekabül ettiğinden dolayı ilgili döneme dair bilgilere ulaşabilmek için İslâm tarihinin kadîm eserlerine müracaat ettik. Bu eserlerden öne çıkanlara; İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si, Taberî'nin *Târihu'l-Ümem* ve *l-Mülûk*'ü, İbnü'l-Esîr'in, *el-Kâmil fî't-târih*'i, İbn Hişâm'ın *es-Sîretu'n-nebeviyye*'si, İbn S'ad'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sını örnek gösterebiliriz.

Klasik İslâm tarihi kaynaklarının yanı sıra müstakil olarak Cahiliye dönemini, Kâbe ve tarihini, Mekke ve tarihini konu alan eserlere de müracaat ettik. Bu eserlerden öne çıkanlar ise; Abdülazîz Sâlim'in *Târihu'l-Arab fî asri'l-Câhiliyye*'si, Abdülhamîd'in *fî târihi'l-Arab*

kable'l-İslâm'ı, Yahya Lütî Abdüvahhâb'ın *el-Arabu fî'l-usûri'l-kadîm medhal hadârâ fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm'ı*, Ahmed el-Alî'nin *Târîhu'l-Arabî'l-kadîm ve'l-bi'setu'n-nebeviyye'si*, Cevâd Ali'nin *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm'ı*, Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke ve mâ câe fîhâ mine'lâsâr'ı*, Harbutlî'nin *Târîhu'l-Ka'be'si*, İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm* gibi eserleridir.

Çalışmamızın en temel kaynakları elbette ki Kurân'ı Kerîm ve Hz Peygamber'in sünnetidir. Kur'ân-ı Kerîm ve hadisler dışında Kur'ân-ı Kerîm üzerine yazılmış tefsir kaynaklarına ve hadisler üzerine yazılmış hadis şerhlerine müracaat ettik. Tefsir kaynaklarından öne çıkanlara; Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl'ini*, Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb'ını*, Süyûtî'nin *ed-Dürü'l-mensûr'unu*, Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an'ını*; hadis şerhlerinden öne çıkanlara ise; İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî'sini*, Nevevî'nin *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim'ini*, Zebîdî'nin *et-Tecrîdü's-sarih li ehâdisi'l-Câmi'i's-Sahîh'ini* örnek olarak gösterebiliriz.

Çalışmamızda yukarıda saymış olduğumuz eserlerin yanı sıra Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ve Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi maddelerine, dergi ve makalelere, yüksek lisans ve doktora tezlerine de müracaat edilmiştir. Ayrıca dijital ortamın bizlere sunmuş olduğu imkânlardan *el-Mektebetü's-şâmile* gibi bilgisayar programlarından da istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

CAHİLİYE DÖNEMİ HAC İBADETİ

Cahiliye kelimesi “chl” (حـل) kökünden türetilmiş olup, “bilginlik” kelimesinin zıddı olan “cahillik” anlamına gelmektedir. Cahiliye dönemi ise İslâm öncesi döneme verilen isimdir. O zamanlar insanların adeta “barbarlık” olarak isimlendirilebilecek şekilde yaşamaları, bedevî bir hayat sürmeleri, çevrelerinde yaşayan diğer topluluklara nazaran medeniyet anlamında daha geride kalmış olmaları, putlara tapınıyor olmaları, inanç olarak benimsedikleri sistemin onları kötülük yapmaktan alıkoyacak bir misyona sahip olmaması gibi sebeplerden ötürü o döneme Cahiliye dönemi denilmiştir.⁵

Cahiliye döneminde Hz. İbrâhim’den öğrenilen tevhid merkezli olan inanç sistemleri tahrif edilmiş, Allah’a ortak koşmak anlamına gelen şirk, adeta o dönemin inanç sistemi haline gelmişti. O dönemde insanlar, Yüce Allah’a şirk koşarak iman ettiklerinden dolayı inançlarını batıl bir hale getirmekteydiler.⁶ Cahiliye döneminde Araplar, bazı dağ ve tepelere özel bir önem gösterirlerdi. Belirdikleri bazı yerlerde özel ayinler yapar ve bu mekânlara, tepelere, kaya parçalarına insanüstü ve doğaüstü bir takım anlamlar yüklerlerdi.⁷ Taşlardan özellikle siyah taşlar, ağaçlardan da hurma ağacı onlar için kutsal sayılmaktaydı.⁸ Cahiliye döneminde müşrikler, putlarına kurbanlar kesip, onlara tazimde bulunurlardı. Onların etrafında tavaf edip tıraş olarak ibadetlerini putlarına sunuyorlardı.⁹ Çeşitli taşlara, ağaçlara, yıldız ve ay gibi bir takım gök cisimlerine, bazı astronomik olaylara ruhanî anlamlar yüklemeleri Cahiliye dönemine hâkim olan inanç sistemine dair bir takım fikirler vermektedir.¹⁰ Cismani varlıklar üzerine inşa edilen bu çarpık inanç sistemi Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tebliği ile başlayan İslâmî döneme kadar devam etmiştir.¹¹

İslâm, Hz. Peygamber’e Nübüvvet görevinin verilmesiyle tatbik edilmeye başlanmış, beşerî ve uhrevî hayatı düzenleyen belli başlı kurallar getirmiştir. Bu kurallar bazen kendinden önce uygulanan kuralları ortadan kaldırarak, bazen de aynen devam ettirerek vücut

⁵ Mustafa Fayda, “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/17-19; Adnan Demircan, “Son Peygamber’in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları”, *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, Ahmet Yaman (Ankara: Fecr Yayınları, 2007), 43; Yakup Bıyıkoglu, “Kur’ân’da Cahiliye Kavramı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/36, (2012), 235.

⁶ Yûsuf, 12/106.

⁷ es-Seyyid Abdulazîz Sâlim, *Târîhu’l-Arab fî asri’l-Câhiliyye* (Beyrut: Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabiyye, t.y.), 460.

⁸ Lütfî Abdulvahhâb Yahyâ, *el-Arabu fî’l-usûri’l-kadîm medhal hadârâ fî târihi’l-arabi kable’l-islâm* (Beyrut: Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabiyye, 1978), 379.

⁹ İbn Hişâm, Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyerî Ebû Muhammed Cemâlüddîn, es- *Sîretu’n- nebeviyye*. thk. Mustafâ es-Sakâ v.dğr. (Halep: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955), 1/200.

¹⁰ Sâlih Ahmed el-Alî, *Târîhu’l-Arabi’l-kadîm ve’l-bi’setu’n-nebeviyye* (Beyrut: Şirketu’l-Matbû’âtî li’t- Tevzî’ ve’n-Neşr, 2003), 243.

¹¹ Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1957), 91.

bulmuştur. Söz konusu olan bu durumu hac ibadetinde de görmekteyiz. Önceden beri yapılagelen bazı uygulamalar devam ettirilip bazıları kısmen, bazıları da tamamen değiştirilmiştir. Bu durumun daha iyi anlaşılması için evvela hac ibadetinin serüvenine göz gezdirmek gerekmektedir. Hac ibadetini doğru idrak edebilmek için haccın tüm bileşenlerini etraflıca araştırmak, bu bilgileri tahlil etmek gerekmektedir. Ancak geçmişte yapılan birçok çalışmada Kâbe'nin kimler tarafından, ne amaçla ve ne şekilde yapıldığına dair inşa süreci, Mekke'nin tarihi ve Cahiliye dönemine ait bilgiler kapsamlı şekilde verildiği ve bu çalışmanın hedefinin bahsi geçen bilgilere ulaşmak olmadığı için ilgili konular sadece çalışmamızın temellerini oluşturacak şekilde yüzeysel anlamda ele alınacaktır.

1.1. Kâbe

Hac ibadeti çalışılırken incelenmesi gereken en önemli konu elbette ki Kâbe'dir. Kur'ân-ı Kerîm'de “ *Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir.*” buyrulurak bu ibadethanenin yeryüzünün en eski mabedi olduğu belirtilmiştir.¹² Merkezinde Kâbe'nin olduğu bu mescidin ismi Mescid-i Harâm'dır. Kur'ân-ı Kerîm'de on beş kere Mescid-i Harâm ifadesi geçmektedir.¹³ Müslümanların kiblesi olan bu mescid, İslâm âlemi için son derece büyük bir öneme sahiptir. Öyle ki Kur'ân-ı Kerîm'de “*Mescid-i Haram'dan (insanları) oradan engellemek, halkı oradan çıkarıp sürmek ise Allah katında daha büyük bir günahtır.*” buyrulurak bu öneme dikkat çekilmiştir.¹⁴ Kâbe'nin etrafında şekillenen bu mescid, aynı zamanda hac ibadetinin de merkezidir.

1.1.1. Kâbe'nin İnşa Süreci

Kâbe'nin mevcudiyet tarihinin insanlık tarihinden, hatta dünyanın tarihinden daha eskiye dayandığına dair rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin biri Kâ'b el-Ahbâr¹⁵ kanalıyla nakledilmiş olup, “*Allah, yeryüzünü ve gökleri yaratmadan önce Kâbe suyun üzerinde bir köpüktü ve yeryüzü o köpükten döşenmiştir.*” şeklinde gelmiştir.¹⁶ Bu rivayet senedi bakımından sahih olup, senedin müntehası bakımından maktu' dur. Bu rivayeti destekler nitelikte Ebû Hüreyre'den (ö. 58/ 678) “*Kâbe yeryüzünden iki bin sene evvel suyun*

¹² Âli İmrân, 3/96.

¹³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfreh li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire-Beyrut: y.y., 1364/1945), “hrm”. 198.

¹⁴ el-Bakara, 2/217.

¹⁵ M. Yaşar Kandemir, “Kâ'b el-Ahbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/1-3.

¹⁶ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed Ezrakî. *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'lâsâr*. çev. Yunus Vehbi Yavuz, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 1/31.

üzerinde bir kayalıktı. O'nun üzerinde Allah'ı tesbih eden iki melek vardı." şeklinde başka bir rivayet de olduğu, ancak hadis kaynaklarında Ebû Hüreyre'den (ö. 58/ 678) böyle bir rivayetin bulunmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Kâbe'nin yeryüzü ve gökler yaratılmadan evvel bir köpük şeklinde suyun üzerinde olduğuna dair zikredilen rivayet; senedi bakımından sahih olsa da, ilgili rivayetin Kâ'b el-Ahbâr isimli İsrâiliyat nakilleriyle meşhur olması yönüyle tenkit edilen bir eserden nakledilmiş olması sebebiyle rivayetin metninin ve muhtevasının sahih olamayacağı söylenmiştir.¹⁷

Yine Kâbe'nin mevcudiyetinin çok eskilere dayandığına dair Mücâhid'den nakille: "Allah yeryüzünde hiçbir şeyi yaratmadan iki bin sene evvel Kâbe'nin yerini yarattı. Bu beytin temeli yerin yedi kat altındadır." şeklinde başka bir rivayet de bulunmaktadır.¹⁸ Ancak senedinin zayıf olması sebebiyle bu rivayet de tenkide maruz kalmıştır.

Kâbe'nin tarihinin dünya tarihinden daha eskiye dayandığına dair zikredilen rivayetlerin hiç biri Kütüb-i Sitte olarak isimlendirilen muteber hadis kaynaklarından herhangi birinde yer almamaktadır. Ayrıca ilgili rivayetlerde iddia edilen Kâbe'nin mevcudiyetinin bu denli eski bir zamana tekabül etmesinin mümkün olmadığı da her bir rivayet hakkında ortaya konulan tenkitlerle de ifade edilmiştir.¹⁹

Yeryüzünün en eski mescidi olan Kâbe, ilk defa Yüce Allah'ın emri üzerine Hz. Âdem tarafından inşa edilmiştir. Hz. Âdem'in cennetten dünyaya gönderildiği bilinmektedir.²⁰ Ayrıca Hz. Âdem'in yeryüzünde ilk ayak bastığı yerin neresi olduğu hakkında İslâm bilginleri arasında fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Hindistan'da bulunan Nûd dağı olduğu rivayet edilmektedir.²¹ Bu bilginin aksine çoğunluğun kabul ettiği görüşe göre Hz. Âdem'in ayak bastığı ilk yerin Seylan (Serandib) Adası olduğu rivayet edilmiştir.²²

Rivayete göre, Hz. Âdem, ayakları dünya üzerinde olmasına rağmen boyunun uzunluğu sebebiyle meleklerin Yüce Allah'ı tespih seslerini işitebiliyordu. Hz. Âdem'in boyunun altmış zirâ²³ olduğu rivayet edilmektedir.²⁴ Melekler Hz. Âdem'in bu heybetinden

¹⁷ Murat Öktem, *Ezrakî'in Ahbarı Mekke İsimli Eserindeki Rivayetlerin İncelenmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 49-52.

¹⁸ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed Ezrakî. *Ahbârü Mekke ve mâ câe fihâ mine'lâsâr*, thk. Rüşdî es-Sâlih Melhese (b.y.: Dâru'l-Endülüs, t.y.) 1/32.

¹⁹ Öktem, *Ezrakî'nin Ahbarı Mekke İsimli Eserindeki Rivayetlerin İncelenmesi*, 55-56.

²⁰ el-Araf 7/24-25.

²¹ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî ibnû'l- Esîr , *el-Kâmil fi't-târih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağrakça vd., (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), 1/29-31

²² Murat Tural, "Yeryüzüne Atılan İlk Adım: Âdem'in Tepesi ve Ayak İzi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (Haziran 2020), 39-40.

²³ Bir çeşit uzunluk ölçü birimidir. Ayrıntılı bilgi için b.k. Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/ 411-413.

²⁴ Müslîm, "Cennet" 28 (No. 2841).

çekinerek Yüce Allah’a Hz. Âdem’in boyunu kısaltması için yalvarmışlardır. Yüce Allah, meleklerin bu niyazına icabette bulunarak Hz. Âdem’in boyunu kısaltmıştır. Hz. Âdem bunun üzerine artık meleklerin tespih seslerinin işitemez olmuş ve “Allah’ım beni cennetine yerleştirip oradan rızıklandırarak ihsanda bulundun. Daha sonra dünyaya gönderdin fakat ben yine meleklerin seni tespih etmesini dinliyordum. Şimdi ise boyumu kısalttın ve ben bundan mahrum kaldım” diye niyaz etmiştir. Bunun üzerine Yüce Allah, Hz. Âdem’e “Benim yüce arşımın altında yasak kıldığım bir yer vardır. Çabucak oraya git ve benim için orada bir ev yap.” diye vahyetmiştir. Hz. Âdem “Allah’ım emrettiğin yerin neresi olduğunu ve emrini yerine nasıl getireceğimi bilmiyorum. Bana yardım et” diye tekrar niyaz etmiştir. Bunun üzerine Yüce Allah, Hz. Âdem’e yol göstermesi ve yardımcı olması için bir meleği görevlendirmiştir. Görevli melek, Hz. Âdem’i Mekke’ye getirdikten sonra Hz. Âdem Kâbe’yi inşa etmeye başlamıştır. Hz. Âdem Kâbe’yi beş ayrı dağdan getirdiği taşlar ile bina etmiştir. Temelini Hira dağından getirdiği taşlar ile iyice güçlendirmiş, ardından Tûr-i Zeytun, Tûr-i Sînâ, Lübnan ve Cüdî (Arafat) dağlarından getirdiği taşlar ile Kâbe’nin duvarlarını yükseltmiştir.²⁵ Hz. Âdem Kâbe’yi tamamladıktan sonra onu tavaf ederek Kâbe’yi tavaf eden ilk insan olmuştur.²⁶

Böylece dünya üzerinde yapılmış ilk mabet/mescit Kâbe olmuştur.²⁷ Ancak mevcudiyetinin insanlık tarihi kadar eski olduğu rivayet edilen bu kutsal mabet, zaman içerisinde tahribata maruz kalarak yıkılmıştır. İlerleyen süreçte Kâbe, Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil tarafından yeniden inşa edilmiştir.²⁸ Kâbe’nin yeniden inşası farklı bir yere değil, Hz. Âdem’in yaptığı ilk temeller üzerinde yükselmiştir.²⁹ Böylece Hz. İbrâhim, oğlu Hz. İsmâil ile birlikte Kâbe’yi yeniden inşa etmişlerdir.³⁰

Bazı rivayetlere göre ise Kâbe, ilk defa Hz. Âdem tarafından değil, Hz. İbrâhim tarafından inşa edilmiştir. Bu konu hakkındaki rivayetlerden birisi şu şekilde nakledilmektedir: “Bir adam Ali b. Ebî Tâlib’e ‘Bana Kâbe hakkında bilgi verir misin, orası yeryüzünde inşa edilen ilk ev midir?’ diye sordu. Ali b. Ebî Tâlib; ‘hayır, orası inşa edilen ilk ev değil, mübarek kılınan ilk evdir. Allah, İbrâhim’e bir ev yapmasını vahyetti. İbrâhim de ne yapacağı hususunda aciz kalınca Allah, İbrâhim’e sekineti gönderdi. Bu, hızlı esen bir rüzgârdır. Bu rüzgâr Mekke’ye kadar gitti ve tıpkı bir yılan gibi Kâbe’nin yapılacağı yerde

²⁵ İbnü’l- Esîr, el-Kâmil fi’t-târih tercümesi, 1/29-31.

²⁶ Hamîdullah, İslâm Genel Bir Bakış, 89-90.

²⁷ Ebû Abdillâh b. İsmâil Buhârî. el-Câmiu’s-Sahîh. nşr. Muhammed Zübeyr Nâs en-Nâsır. (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1442/2020), “Enbiya”, 8 (No. 3342), 40 (No. 3417); Ebû’l-Hüseyn Müslîm b. el-Haccâc. el-Câmi’u’s-şahîh, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56) “Mesâcîd”, 2 (No. 1162).

²⁸ el-Bakara, 2/127.

²⁹ Saadettin Ünal, “Kâbe”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 16 Kasım 2021).

³⁰ Buhârî, “Enbiyâ”, 12 (No. 3372).

toplandı. İbrâhim evi buraya yapmaya başladı. Ancak bir taşın yeri boş kaldı. Bunun üzerine İbrâhim, oğlu İsmâil'e boş kalan yere uygun bir taş getirmesini söyledi. İsmâil bir taş bulup getirdiğinde İbrâhim'in o boşluğu Hacerülessved isimli taş ile kapattığını gördü. 'Bu taşı sana kim getirdi' diye sordu. İbrâhim, 'bu taşı bana Cebrail semadan getirdi dedi.' Böylece İbrâhim ile İsmâil Kâbe'yi tamamladılar. ”³¹

İlk defa kim tarafından yapıldığı hususunda ihtilaflar bulunsada, Müslümanlar nezdinde kutsallığı ve insanlık için ne denli öneme sahip olduğu konusunda hiçbir şüphe bulunmayan Kâbe, zaman içerisinde yıkılmış ve tadilatlarla maruz kalmıştır. Bu tadilatların birisi de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gençliğine rastlamıştır ve bu tadilat esnasında amcası Abbas (ö. 32/653) ile birlikte taş taşımıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.v.) Kâbe hakkında detaylı bilgilere sahiptir.³²

1.1.2. Kâbe'nin Put Merkezine Dönüşmesi

Çok tanrılı dinler, adından da anlaşılacağı üzere birden çok tanrıya inanılan ve ibadet edilen dinlerdir. Tanrılar, çeşitli figürlerle sembolize edilerek onlara bu figürler üzerinden kulluk yapılmaktadır. Bu inanç biçimine de “putperestlik” denilmektedir. Batılı ve Yunan dillerinde “paganizm, idolatry, eidolon, latreia” gibi kelimelerle ifade edilen bu inanç biçimi³³ İslâm tarafından şiddetle reddedilmiştir.³⁴

Esas itibariyle çok tanrılı dinlere mahsus olan bu durum, tahrif hareketleri neticesinde ilahî dinlerde de görülmüştür. Kaynaklarımızda putperestliğin görüldüğü ilk tarih olarak Nuh (a.s.) dönemi zikredilmektedir.³⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de Nuh (a.s.) döneminde putperestlik inancı, tapınılan putların “Vedd, Suvâ, Yeğus, Yeuk ve Nesr” şeklinde isimleri açıkça zikredilerek anlatılmıştır.³⁶ Nuh (a.s.) döneminden sonraki Hûd, Âd ve Semûd dönemlerinde de putperestlik inancının devam ettiği ve bu tavırlarının onları yanlış davranışlara sevk etmesi sebebiyle helak edildikleri yine Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça belirtilmiştir.³⁷ İlerleyen süreçte de bu pagan kültürünün devam ettiği görülmektedir. Hz. İbrâhim döneminde de yaygınlık gösteren bu çarpık inançla Hz. İbrâhim mücadele etmiştir.³⁸ Hz. İbrâhim'in tüm çabalarına rağmen, daha sonraki dönemlerde de yine bu yanlış inanç biçimi vücut bulmuştur. Hz. Mûsâ

³¹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l- Fadl İbrâhim, (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1385/1966) 1/263.

³² Buhârî, “Hac”, 42 No (1582-1586), “Menâkibu'l Ensâr”, 25 (No. 3829); Müslîm, “Hayz”, 76 (No. 769).

³³ Ahmet Güç, “Putperestlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları: 2007), 34/ 365-368.

³⁴ en-Nisâ 4/117; el-En'âm 6/71,136; el-A'râf 7/37.

³⁵ Güç, “Putperestlik”, 34/365-368; Taberî, *Târih*, 1/ 192-199.

³⁶ Nûh 71/21-23.

³⁷ el-A'râf 7/73, 77; Hûd 11/53-55, 64; Fussilet 41/ 14,17; eş-Şuarâ 26/155-157.

³⁸ el-En'âm 6/74, 80-81; Meryem 19/ 42-44; el-Enbiyâ 21/51-73; eş-Şuarâ 26/70-89.

dönemi de bu putperest inancın yeniden ortaya çıkışına örnektir. Kavmi, Hz. Mûsâ'dan kendilerine bir put yapmasını istemiş,³⁹ Hz. Mûsâ'nın Tûr'a çağrıldığı kırk günlük süre içerisinde de, Sâmirî'nin yaptığı buzağı şeklindeki puta tapınmaya kalkışmışlardır.⁴⁰

Kâbe'nin put merkezi olması bir sürecin neticesinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Kâbe'nin ve Mekke'nin bu süreci nasıl geçirdiğini idrak edebilmek için, Hz. İbrâhim'in ailesinin Mekke'ye yerleşmesinden başlayıp, Hz. Peygamber'in Nübüvvetine kadar devam eden bu serüvene göz gezdirmemiz gerekmektedir.

Hz. İbrâhim, Yüce Allah'tan aldığı emirle oğlu İsmâil ve eşi Hâcer'i Mekke'ye getirip bırakmıştır.⁴¹ O zamanlar ne bir şehir olarak Mekke, ne de bir mabet olarak Kâbe henüz mevcut değildi. Hâcer, bırakıldıkları yerde bir hayat olmamasından ve İsmâil'in henüz bir bebek olmasından ötürü korkarak orada kalmak istememiştir. Ancak kendilerinin oraya bırakılmasının Hz. İbrâhim'e Yüce Allah tarafından verilmiş bir emir olduğunu öğrenince “Yüce Allah bizi mahzun etmeyecektir” diyerek teslimiyet göstermiştir. Ancak azıklarının tükenmesiyle birlikte Hâcer, oğlu İsmâil için, çaresizlik içerisinde Safâ tepesine, oradan Merve tepesine koşarak çevrede yiyecek ve içecek bulmaya çalışmıştır. Ardından oğlu İsmail'in ayaklarının dibinden bir suyun çıktığını görmüş ve bu sudan içerek ve oğlu İsmâil'i emzirmiştir. Bu su bugün “zemzem” suyu olarak bilinmektedir. Ardından ilerleyen günlerde Cürhümlülerden⁴² bir grup oradan geçerken, Mekke'ye yerleşmek için Hâcer'den müsaade istemişlerdir. Hâcer de su üzerinde bir hak iddia etmemeleri şartıyla onlara izin vermiştir. Bu şartı kabul eden Cürhümlüler, akrabalarını da davet ederek Mekke'nin bir yerleşim yeri olmasına sebep olmuşlardır.⁴³ İlerleyen zamanlarda İsmâil, Cürhümlülerden bir kadınla evlenmiş, ancak daha sonra babası Hz. İbrâhim'in tavsiyesi üzerine bu kadından boşanarak Seyyide bint Mudâd b. Amr el-Cürhümî adında başka bir kadınla evlenmiştir. Hz. İsmâil'in on iki erkek evladı olmuştur. Rivayete göre Hz. İsmâil yüz otuz sene yaşamıştır. Yüce Allah Hz. İsmâil'i Amâlika ve Yemen (Cürhüm) kabilelerine peygamber olarak göndermiştir.⁴⁴ Cürhümlüler ilk başta Hz. İsmâil'in tebliğini kabul etseler de ilerleyen zamanda yoldan çıkıp sapıklığa düşmüşlerdir. Kâbe'ye saygı göstermemeye başlamış, gizli ve açık ahlaksızlıklar yapmışlardır. Kâbe'ye sunulan hediyeleri çalıp, hacetmek üzere Mekke'ye gelen hacılara eziyet etmeye başlamışlardır. Şehre sonradan gelen Huzâa ve Kinâne oğulları Cürhümlülerle çarpışıp onları yenilgiye uğratarak Cürhümlülerin şehri terk etmesini sağlamışlardır.

³⁹ el-A'râf 7/138-140

⁴⁰ Tâhâ 20/88.

⁴¹ İbrâhîm 17/35-38.

⁴² Anayurtları Yemen olan ve zaman sonra yok olan bir Arap kabilesi. Detaylı bilgi için b.k. Ahmet Önkal, “Cürhüm (Benî Cürhüm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/138.

⁴³ Buhârî, “Enbiyâ” 9 (No. 3355).

⁴⁴ Taberî, *Târih*, 1/324.

Cürhümlüler, Hacerülesved'i yerinden söküp, zemzem kuyusunu kapatarak şehri terk etmişlerdir.⁴⁵

Mekke'yi terk etmek zorunda kalanlar, Mekke şehrine ve Kâbe'ye olan sevgilerinden ötürü yanlarına Mekke'den bir taş parçası alarak ayrılmışlar, daha sonra Mekke'ye özlem duydukça o taş parçalarına kutsiyet izafe ederek hürmet göstermeye başlamışlardır. Nereye gittikleri, nerede konakladıkları fark etmeksizin bu taşları yanlarında gezdirerek onların etrafında tavaf edip, taşların üzerine secde etmişlerdir. Bu durum gitgide onları sevdikleri ve hoşlandıkları şeylere tapınmaya sevk ederek putperestlik inancının yeniden zuhur etmesinin önünü açmıştır.⁴⁶

Cahiliye döneminde putperestlik sürecinin başlangıcı ile alakalı yine Cürhüm kabilesinden bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayete göre Cürhümlü iki kişi gayri ahlaki şekilde bir tutum sergilemişlerdir. Kabileleri, hac için Mekke'ye geldikleri sırada bu iki kişi, Kâbe'ye girerek orada baş başa kaldıkları esnada cinsel ilişkiye girerek oracıkta taş dönmüşlerdir. Bir başka rivayete göre ise Yüce Allah, onların böylesi mukaddes bir mekânda, böylesi bir ahlaksızlığı yapmalarına müsaade etmeden onları taş çevirmiştir. Bu kişiler, İsâf b. Yâlä adında bir kişi ve Zeyd'in kızı Nâile' dir. Ardından insanların ibret alması için, İsâf ve Nâile isimlerinde bu iki kişinin taş dönmüş bedenlerinin birisi Kâbe'nin yanına, diğeri de zemzem kuyusuna yakın bir yere dikilmiştir. İlerleyen zamanlarda Mekke'ye dışarıdan gelen bazı insanlar, bu putların durumundan haberdar olmadıkları için, onlara kutsallık izafe edilip, tapınmaya başlamışlardır. İlk başlarda ibret alınması için Kâbe'nin dışına çıkarılan bu putlar, zamanla tapınılan ilahlar haline gelmiş, İsâf'ı Safâ'ya, Nâile'yi de Merve'ye dikmişlerdir. İsâf ve Nâile'nin elbiseleri eskidikçe müşrikler onlara yeni elbise giydirmiş, adet durumundaki kadınların onlara yaklaşmasına müsaade etmemişlerdir. Çünkü Cahiliyede, adet dönemindeki kadınlar, necis varlıklar olarak görülmektedir.⁴⁷

Hicaz'a insan eliyle yapılan putu ise ilk defa getiren kişi Amr b. Luhay olmuştur. Amr b. Luhay'ın ilk putu getirmesiyle birlikte artık Kâbe'nin putlarla dolması süreci başlamıştır. Amr, Rebîa b. Hârise b. Amr b. Âmir ile Fühayre'nin oğludur. Fühayre de Cürhümlülerin son hükümdarı ve Kâbe'nin yöneticisi olan Amr el-Cürhümî'nin (Hâris İbni Mudâd-ı Esgâr) kızıdır.⁴⁸ Amr b. Luhay Cahiliye döneminde Araplar içerisinde en yüksek mertebeye ulaşmıştır. Serveti, cömertliği ve birçok yeniliği hayata geçirmesi ile meşhur olan Amr b.

⁴⁵ Önkâl, "Cürhüm (Benî Cürhüm)", 8/138.

⁴⁶ İbnü'l-Kelbî, Hişâm b. Muhammed, *Kitâbü'l-Esnâm*, (Kâhire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 2000), 30-34.

⁴⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 124-125; Ahmet Güç, "Put", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/364-365.

⁴⁸ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 37; Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Lühay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 24 Kasım 2021).

Luhay, kıtlık senesinde on bin dişi deveyi dağıtan ve Mekke’de hacılara tirit üzerine deve hörgücü içiyle et yediren ilk insan olmuştur. Aynı sene içinde bütün hacılara Yemen giysilerinden üçer elbise dağıtmıştır. Amr b. Luhay’ın ünü her tarafa yayılmış, kendi kabilesi içinde sözleri tartışılmayan ve itirazsız kabul edilen birisi olmuştur.⁴⁹ Amr b. Luhay, dedesi Hâris ile anlaşmazlığa düşerek Benî Bekîr ile anlaşıp Cürhümlülere karşı savaşa girmiş ve savaşı kazanmıştır. Cürhümlüleri Mekke’den uzaklaştırarak Kâbe’nin bekçiliğini üstlenmiştir.⁵⁰

Amr b. Luhay ticaret yapmak için çıktığı bir yolculuğunda Âmâlîka kabilesinin insan suretinde yapılmış bir putun etrafında ibadet ettiklerini görmüş ve bu işin mahiyetini merak etmiştir. Bu puta tapınıldığını öğrenen Amr, kendi bölgesine götürmek için onlardan bir put istemiş ve kırmızı akik taşından yapılmış putu hediye olarak almıştır. Bu putun Hübel⁵¹ yahut Menât⁵² olduğu yönünde farklı görüşler mevcuttur. Amr b. Luhay hediye edilen putu alarak Mekke’ye, Kâbe’nin yakını bir yere koyup insanları buna tapınmaya çağırmıştır. Böylece bu işe öncülük etmiş ve zamanla Kâbe’nin diğer insanlar tarafından başka putlar getirilmek suretiyle adeta bir put merkezine dönüşmesine sebep olmuştur.⁵³ Ayrıca Amr b. Luhay, putlara kurban kesilmesi amelini ilk kez başlatıp bu işe de öncülük etmiştir.⁵⁴ Hz. Peygamber (s.a.v.), Amr’ın İslâm’a aykırı bu hareketleri yapması ve şerre öncülük eden kişi olması sebebiyle O’nu tenkit ederek şöyle buyurmuştur: “*Şu Ka’b oğullarının babası Amr b. Luhay b. Gam’a b. Hindif’i cehennemde bağırsaklarını sürüklerken gördüm.*”⁵⁵

Tevhid inancının ruhuna aykırı olan bu pagan-putperest inanç sistemi, yüzyıllar boyunca süregelmiş ve Cahiliye döneminde de kendini göstermiştir. Cahiliyede putperestlik inancı, toplumda o kadar yerleşmiştir ki, hac ibadetinin merkezi olan Kâbe’nin etrafı putlarla çepeçevre kuşatılmıştır.⁵⁶ Öyle ki, Cahiliye ahali, pagan kültürünü sadece Kâbe’nin çevresinde yaşamakla kalmamış, Kâbe’nin içini üç yüz altmış adet putla doldurmuştur. Kâbe’nin bu hali, Mekke’nin fethine kadar devam etmiştir. Hz. Peygamber Mekke’yi fethedince, içindeki ve çevresindeki tüm putları teker teker kırarak Kâbe’yi bu putperest zihniyetten arındırmıştır.⁵⁷

⁴⁹ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 103-104.

⁵⁰ İbnü’l-Kelbî, *Kitâbü’l-Esnâm*, 37.

⁵¹ İslâm’dan önce müşriklerce Kâbe’de bulunduran putlardan biri.” Ayrıntılı bilgi için b.k. Ömer Faruk Harman, “Hübel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/444-445.

⁵² “İslâm öncesi Arap toplumundaki putlardan biri. Ayrıntılı bilgi için b.k. Tefik Fehd, “Menât” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/ 121-122.

⁵³ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 93- 124; Abdülkerim Özaydın, “Amr b. Lühay”.

⁵⁴ Buhârî, “Menâkıb” 12 (No. 3524).

⁵⁵ Müslîm, “Cennet”, 50 (No. 2879).

⁵⁶ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık,1993), 26.

⁵⁷ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 122-127.

1.1.3. Kâbe'nin Aslî Hâlinin Bozulması

Kâbe'nin inşa süreci müstakil bir başlık altında anlatılmıştı. Zaman içerisinde Kâbe, çeşitli sebeplerden ötürü yıkılarak tahrip olmuş ve tadilata maruz kalmıştır. Bu yıkımların ilki bir sel felaketiyle meydana gelmiştir.⁵⁸ Bu felaket, “*seylü'l-fârre*” ismiyle bilinmektedir. Bu sel felaketi ile Kâbe'nin duvarları tamamen yıkılmış ve halk bir müddet Kâbe'nin arsasını tavaf eder olmuştur. Bu olayın üzerine Kâbe, Âmâlika kabilesi tarafından yeniden inşa edilmiştir. Ancak Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil tarafından inşa edilen şekilden farklı olarak duvarlarını daha yüksekçe inşa etmişlerdir. Elleri bulundurdıkları otorite ve servetten de güç alarak, para almadıkları hac ziyaretçilerine bir yudum zezem bile vermez olmuşlardır. Âmâlikâlıların bu saltanatı, Cürhümlüler ile girdikleri bir savaşta aldıkları mağlubiyete kadar devam etmiş, bu mağlubiyetin üzerine Âmâlikâlılar, Cürhümlüler tarafından şehirden sürgün edilmiştir.⁵⁹

Hz. İbrâhim, Hâcer ve henüz daha bebekken oğlu Hz. İsmâil'i Mekke'ye bırakmıştı. Yüce Allah'ın yardımıyla İsmâil'in ayaklarının dibinden su çıkması üzerine zamanla Mekke bir yerleşim yerine dönmüş, birçok kabile Mekke'ye yerleşmiştir. Cürhümlüler de Hâcer'den aldıkları izinle Mekke'ye yerleşmişlerdir. Cürhümlülerin iyice güç kazanmasına sebep olan olay ise Hz. İsmâil'in Râle isimli Cürhümlü bir kadın ile evlenmesi olmuştur. Hz. İsmâil hayatta iken Kâbe'nin hizmeti ve muhafazası elinde tutmuş, vefat ettikten sonra da “Hicr” ismi verilen yere defnedildiği edildiği rivayet edilmiştir.⁶⁰

Hz. İsmail, vefat etmeden evvel yerine, Cürhümlülerden Râle'den doğan oğlu Sâbit'i bırakmıştır. O'da dedesi olan Hâris İbn Mudâd-ı Esgar'ın Kâbe ve Mekke'nin idaresini eline almasını emretmiştir. Böylece bir anlamda İsmâiloğullarının da onayını almış olan Mudâd ile Cürhümlüler, Kâbe'nin hükümdârı, Mekke'nin hâkimi olmuşlardır.⁶¹ Hâris İbni Mudâd-ı Esgar, Âmâlika tarafından duvarları aslî halinden daha yüksekçe yeniden inşa edilen Kâbe'yi eski haline getirmek için tekrar bir inşaat başlatmışlardır. Bu da Kâbe'nin Hz. Adem' den sonraki üçüncü inşaatına tekabül etmektedir. Bu inşaat esnasında Kâbe'nin kapısı iki kanatlı hale getirilip, kilit takılmıştır. Ancak zamanla Cürhümlüler de Âmâlikâlılar gibi gelen hacılara engel olup, Kâbe için getirilen hediyelere el koymaya başlayınca Benî Bekîr ve Huzâlılar,

⁵⁸ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 90.

⁵⁹ Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed b. Albdî'l-Lâtîfî'z- Zebîdî, *el-Tecridü's-sarih li ehâdisi'l- Câmi'i's-Sahîh*, çev. Ahmed Naim (Ankara: DİB Yayınları, 1976), 5/22-25.

⁶⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/39.

⁶¹ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 89-95.

Cürhümlülere savaş açarak savaşı mağlup ettikleri Cürhümlülere Mekke'den sürmüşlerdir. Cürhümlüler zemzem kuyusunu kapatarak Mekke'den ayrılmışlardır.⁶²

Cürhümlülerden sonra hâkimiyet Huzâalılara geçmiştir. Huzâa Kabilesi, Yemen dolaylarında hayatını idame ettiren bir kabiledir. Azgınlıkları sebebiyle Yüce Allah, o beldeye bir sel felaketi göndermiştir. Bu felaket Kur'ân-ı Kerîm'de de anlatıldığı üzere “*Seylû'l-Arîm*” ismiyle bilinmektedir.⁶³ Bu felaketin üzerine bölge halkı dağılmış, Huzâalılar da Mekke yakınlarına kadar gelmişlerdir. Huzâalılar Mekke'nin idaresini elinde bulunduran Cürhümlülerden, Mekke'de ikamet etmek için izin istemiş, ancak Cürhümlüler buna müsaade etmemiştir. Bunun üzerine Huzâa kabilesi, Cürhümlülerin son hükümdarı Mudâd'ın torunu olan Amr b. Luhay ile anlaşarak Cürhümlülerle savaşa girmiştir.⁶⁴

Huzâalılarla birlikte Cürhümlülere karşı savaşan Benî Bekîr kabilesi ise, Kinâne oğullarının Bekîr b. Abdümenât soyundan gelen koludur. Kinâne oğulları, İsmâiloğullarının bir kolu olup, Hz. Peygamber'in soyunun dayandığı kabiledir. Nitekim bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber (s.a.v.), “*Yüce Allah İbrâhim'in çocuklarından İsmâil'i, İsmâiloğulları'ndan Benî Kinâne'yi, Kinâne'den Kureyş'i, Kureyş'ten Benî Hâşim'i ve onlar arasından da beni seçti*” buyurarak nesebini izah etmiştir.⁶⁵ Kinâne oğulları, Huzâa'nın soyundan gelen Amr b. Luhay ile birleşerek Cürhümlülere yenilgiye uğratmış ve böylece şehrin hâkimiyetinin Huzâalılara geçmesine sebep olmuştur. İlerleyen zamanda Himyerîler, Kâbe'yi Mekke şehrinden Yemen'e taşımak istemişlerdir. Böylece hacıların Yemen'e gelmelerini sağlamış olacaktı. Ancak Kinâne oğulları, Kureyş'in lideri olan Fihri b. Mâlik'in öncülüğünde Himyerîlerle savaşmış ve bu savaşı kazanmıştır. Ardından Fihri b. Mâlik'in torunu olan Kusayy b. Kilâb, Mekke'nin hâkimiyetini ele geçirmek için Kinânelilerle birlikte Huzâalılara karşı savaşmıştır. Benî Bekîrin lideri olan Bekîr b. Abdümenât, Kusayy'a destek vermemiştir. Çıkan savaşta bir sonuca varılamayınca hakem tayin edilerek Mekke'nin hâkimiyetinin Kusayy'a verilmesine karar verilmiştir.⁶⁶ Böylece Mekke'de Kureyş dönemi başlamıştır.

Kâbe'nin en son olarak Cürhümlüler tarafından inşası ile Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gençlik dönemine rastlayan zamana kadar herhangi bir inşa ya da tadilatın belirtilmemiştir. Cürhümlüler yeniden inşa ettikleri Kâbe'nin yüksekliğini insan boyunda ayarlamış, tepesini de açık bırakmışlardır. Bu sebeple Kâbe için getirilen hediyeler bazı kişilerce çalınmıştır.

⁶² Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 90-95; Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, 5/22-24.

⁶³ Sebe' 34/15-17.

⁶⁴ Ahmet Önkâl, “Huzâa (Benî Huzâa)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Ekim 2022); Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, 6/24-25.

⁶⁵ Müslîm, “Fedâil”, 1 (No. 2276,2277); Tirmizî, “Menâkıb”, 1 (No. 3605).

⁶⁶ Casim Avcı, “Kinâne (Benî Kinâne)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/31-32.

Kureyşliler bu gibi durumların önüne geçmek için Kâbe'yi yeniden yapmak istemişler, ancak başlarına bir musibet geleceğinden korktukları için Kâbe'yi yıkmaya cesaret edememişlerdir. Ancak Mekkeli müşriklerden Velîd b. Muğîre bu korkuların yersiz olduğunu söyleyerek Kâbe'yi yıkmaya başlamıştır. Bunun üzerine Kureyşliler korktukları durumun başlarına gelmediğini görüp el birliği ile Kâbe'yi yıkarak Hz. İbrâhim'in attığı temellere kadar inip Kâbe'yi bu temeller üzerine yeniden inşa etmeye başlamışlardır.

Kureyşliler yüksekliğini alçak buldukları Kâbe'nin duvarlarını on sekiz arşına kadar çıkarmış, kapısını da bir insan boyu yükseltmişlerdir. Kapının yükseltilme sebebi Kureyşlilere göre geçmişte yaşanan hırsızlık olaylarına karşı bir tedbirdir.⁶⁷ Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.), Kureyşlilerin diledikleri kişileri Kâbe'ye sokup, dilemediklerini sokmamak için Kâbe'nin kapısının yükselttiklerini söylemiştir.⁶⁸ Bu inşa süreci Kâbe'nin Hz. İbrâhim'in inşasının üzerine üçüncü defaya tekabül etmektedir. Bu olay Ficâr Savaşından on beş sene sonra, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) otuz beş yaşına rastlamaktadır. Öyle ki Hz. Peygamber (s.a.v.) Kâbe'nin tadilatı esnasında bizzat taş taşıyarak çalışmıştır. Câbir b. Abdullah (r.a.) (ö. 78/697) bu durumu şöyle anlatmaktadır: *“Kâbe inşa edilirken Resulullah (s.a.v.) ve amcası Abbas taş taşıyorlardı. Bir ara Abbas (r.a.), Resulullah'a (s.a.v.) 'izarını omuzuna koy da taş omuzunu incitmesin' dedi. Resûlullah'da öyle yapınca birden yere yığıldı. Bu olay peygamberlik gelmeden önceydi. Gözleri semaya dikilmiş, kalmıştı. 'İzarım, izarım!' dedi ve derhal onu üzerine bağladı.”*⁶⁹

Kâbe, Kureyş tarafından yıkılıp, tekrar yapılırken Hacerülesved'in yerine yerleştirilmesi hususu bir tartışma konusu olmuştur. Her kabilenin bunun kendi hakkı olduğunu savunması üzerine olay ciddi bir tartışmaya dönmüştür. Öyle ki Abduddâroğulları, içi kan dolu bir tas getirip Adiyogulları ile ölünceye dek savaşıacaklarına dair ant içmiş ve ellerini bu kan dolu tasa batırmışlardır. Bu olay sebebiyle Abduddâroğullarına *“kan içiciler”* denilmiştir. Bu vaziyette dört gün geçmesine rağmen mesele çözilememiştir. Bunun üzerine kendisine müracaat edilen Kureyş'in en yaşlısı Ebû Ümeyye b. Muğîre, çözüm yolu olarak mescitten içeri ilk giren kişinin Hacerülesved'i kimin koyacağı konusunda hakem olmasını teklif etmiştir. İçeri Hz. Peygamber (s.a.v.) girmiş ve oradaki herkes *“Bu el- Emîn'dir. Hakemliğini kabul ediyoruz”* diyerek bu durumdan memnun olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.), durumdan haberdar edilince bir örtü isteyerek Hacerülesved'i örtünün üzerine koymuş ve her bir kabilenin örtünün bir ucundan tutup kaldırmasını istemiştir. Kendisi de

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fî t-târih*, 1/43-46; Zebidî, *Tecrid-i Sarih*, 6/29-32.

⁶⁸ Buhârî, “Hac”, 42 (No. 1584).

⁶⁹ Buhârî, “Hac” 42 (No. 1582); Müslîm, “Hayz” 76 (No. 769).

Hacerülesved'i alıp yerine yerleştirmiş ve böylece söz konusu olan kavga sebebi, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından çözüme kavuşturulmuştur.⁷⁰

Hiz. Peygamber Hiz. Âişe'ye “Biliyor musun senin kavmin (Kureyş) Kâbe'yi İbrahim'in yaptığı temellerden daha küçük yaptı.” diye buyurmuştur. Bunun üzerine Hiz. Âişe “Ya Resûlallah! Kâbe'yi tekrardan asıl temelleri üzerine yeniden inşa edemez misin?” diye sorunca Hiz. Peygamber “Eğer kavmin cahiliyeden yeni çıkmış olmasalardı O'nun yıkılmasını emreder, dışarıda kalan kısmı içine alır, kapısını yere indirirdim. Doğu ve batı olarak her iki tarafına da İbrahim'in koyduğu gibi iki kapı koyardım” şeklinde cevap vermiştir.⁷¹

Kâbe'nin yıllar içinde tadilata maruz kaldığı ve Hiz. Peygamber'in bu malumatlara vakıf olduğu rivayet edilen hadis-i şerif üzerinden de anlaşılmaktadır. Hadiste Kâbe'nin dışında kaldığı belirtilen bölge “hatîm” denilen yarım daire şeklindeki duvar ile Kâbe arasında kalan ve altınoluğun altına rastgelen boşluktur.

Kâbe'nin aslî halinin değiştirildiğinin bir delili de yukarıda da bahsi geçtiği üzere kapısının ilk inşa edildiği zaman yer seviyesinden konulmuş olmasına rağmen, ilerleyen süreçte yerden yüksekçe bir yere konumlandırılmış olmasıdır. Hiz. Peygamber (s.a.v.) Kâbe üzerinde yapılan bu değişikliği Hiz. Âişe ile aralarında geçen şu konuşmada izah etmiştir:

“Hiz. Peygamber'e (s.a.v.) İsmail'in Hicri'nin duvarı hakkında 'Bu duvar Bey'ten midir?' diye sordum. Hiz. Peygamber (s.a.v.) 'Evet' buyurdu. 'Kureyş neden Hicr'i Beytin içine almıyor?' diye sordum. Hiz. Peygamber (s.a.v.) 'Kavmin olan Kureyş'in Hicr'i Beyte katmaya bütçeleri yetmedi' buyurdu. 'Kâbe'nin kapısı neden bu kadar yüksek?' diye sordum. Hiz. Peygamber (s.a.v.) 'Kavmin dilediği kişileri Kâbe'ye sokmak, dilemediklerine de engel olmak için kapısını yüksekte koydular. Eğer kavmin Cahiliyeden yeni çıkmış olmasaydı Hicr'i Kâbe'ye katar, kapısını da yere indirirdim. Fakat böyle yaparsam gönüllerinin kırılmasından endişe ediyorum.' buyurdu.”⁷²

İnşasının üzerinden zaman içerisinde Kâbe'nin aslî sureti tahrip edilmiştir. Dönem dönem tadilata maruz kalması ve söz konusu tadilatların dönemin ekonomik, sosyolojik ve siyasal şartlarından etkilenmesi bu tahribatın sebepleri arasında gösterilebilmektedir. Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatına kadar bu değişikliklerin en son mimarı ise Kureyş olmuştur.

Kureyş, Cahiliye'de Kâbe üzerinde tasarruf yetkisine sahipti. Bu hususta istemedikleri kişinin Kâbe'ye girmesine engel olmak için Kâbe'nin aslî halini dahi bozmuşlardı. Hiz.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 1/43-46; Zebidî, *Tecrid-i Sarih*, 6/29-32; M. Asım Köksal, *Büyük İslâm Tarihi*, (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987), 1-2/188-195.

⁷¹ Buhârî, “Hac”, 42 (No. 1584).

⁷² Buhârî, “Hac”, 42 (No. 1886).

Peygamber (s.a.v.) bu vaziyeti değiştirmek istemiş ancak gerekli olan sosyolojik ortam henüz hazır olmadığı için böyle bir teşebbüste bulunmamıştır. Zira bu hususta ilahî bir emir almamış, ilgili düzenleme tamamen kendi tasarrufuna bırakılmıştır.⁷³ Şayet Kâbe hakkında Hz. Peygamber'e bahsetmiş olduğu değişikliklerin yapılması ilahî bir emir ile bildirilmiş olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.v.), ne pahasına olursa olsun söz konusu düzeltmeyi yapardı. Kâbe'ye herhangi bir müdahalede bulunduğu takdirde Cahiliyeden daha yeni çıkmış olan kavminin tekrar eski adetlerine dönmeleri tehlikesinin varlığı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bizzat kendi ifadelerinden anlaşıldığı üzere O'nu bu teşebbüsten uzak tutmuştur.⁷⁴

1.1.4. Kâbe Hizmetleri

Mekke'nin gelişim göstermesinin en önemli sebebi orada Kâbe'nin bulunmasıdır. Bu yüzden Mekke geliştikçe Kâbe'ye yapılan hizmetler de çeşitlilik kazanmıştır. Kusayy'ın idaresi döneminde Mekke, bir kasaba vaziyetinden, büyük bir şehir haline gelmiştir.⁷⁵ Kusayy, Mekke'nin hâkimiyetini eline alır almaz konar-göçer vaziyette olan Kureyş'i bir araya toplamış ve onları Harem-i Şerîf'in etrafına yerleştirmiştir. Kavmini bir araya topladığından dolayı O'na unvan olarak “*mücemmî*” (toparlayan) denilmektedir. Böylece Kureyşliler, göçebe (bedevî) bir hayattan, yerleşik (hadarî) bir hayata geçmişlerdir.⁷⁶ Mekke'de Kureyşlilerin iyice hâkimiyet kurmalarının üzerine Kusayy, Kâbe'ye hizmette yenilikler getirmiştir. Dârünnedve'nin⁷⁷ inşası, hacılara yemek (Rifâde) ve su (Sikâye) ikram etme, Kâbe'nin perdedarlığı ve bakımıyla alakadar olma (Hicâbe ve Sidâne), Kureyş'in sancağını taşıma (Livâ) gibi hizmetlerin yerleşmesinde öncülük etmiştir.⁷⁸

Rifâde (الرفادة) kelimesi sözlük anlamı itibariyle “yardım etmek, bağışlamak, desteklemek” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁹ İstilahtaki anlamı ise hac ibadetiyle alakalı olup, hac yapmak için gelen hacılara yemek dağıtma görevini ifade eder.⁸⁰

⁷³ Hüseyin Gökalp, “Câhiliye Devri'nden Asr-ı Saadete Hac İbadetinin Tahrif ve Tashih Süreci”, *Hac Tarihi* 1/ 6 (Aralık 2021), 5.

⁷⁴ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Abdüfettah Ebû Gudde, Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406/1985), “Hac”, 125 (No. 2896).

⁷⁵ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/32.

⁷⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 111.

⁷⁷ “Kureyş'in önemli meseleleri karara bağladığı yer. Ayrıntılı bilgi için b.k. Ethem Ruhi Fığlalı, “Dârünnedve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/555-556.

⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Baskı, 1994), 2/335; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/173; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410), 1/112; İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, (Ankara: DİB Yayınları, 2002) 29-30.

⁷⁹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), “rfd”, 3/181-183.

⁸⁰ Yaşar Çelikkol, *Cahiliye Döneminde Mekke* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 203.

Araplarda ilk defa yemek dağıtan kişinin Amr b. Luhay olduğu⁸¹ ve bu hizmetin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dedesi Kusay b. Kilâb döneminde topluma yerleştirildiği önceki başlıklarda anlatılmıştır.⁸² Kusay b. Kilâb (ö. /480), Kureyşlilerden hac için Mekke'ye gelen hacılara yemek dağıtma hususunda kendisine destek vermelerini istedi. Yeryüzünde yemek ikram edilecek en faziletli insanların hac yapmak için gelen hacılar olduğunu söyleyerek bu işten ötürü maddi yardım talep etti. Kureyşliler de bu talebe karşılık verdiler ve ortaya "Rifâde" ismiyle bilinen bu hizmet çıkmış oldu.⁸³ İbn-i Hişâm'a (ö. 213/833) göre bu bir haraçtır.⁸⁴ İlk başlarda Kureyşliler, bu iş için kendi aralarında para toplayarak bir bütçe oluşturuyorlardı. Evvelce hac için gelen tüm hacılara yemek ikram etmek hedeflenmişse de, bütçe darlığından ötürü öncelik, ihtiyaç sahiplerine verilmiştir. Daha sonraki zamanlarda ise bu iş için talip olan zengin kimseler görevlendirilmeye başlanmıştır.⁸⁵

Kusay, hacılara yemek ikram edebilmek için özel mekânlar ayarlamıştır. Bu vazifelerle bizzat alakadar olarak kendinden sonra yerine oğlu Abdüddâr'ı,⁸⁶ başka bir rivayete göre ise oğlu Abdümenâf'ı bıraktı.⁸⁷ Ancak Abdümenâf'a bırakıldığı yönündeki rivayet kabul edilmemektedir.⁸⁸

Kâbe hizmetleri Abdüddâr'a bırakılınca Abdümenâf oğulları itiraz ederek bu vazifelerin kendilerinde kalması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bu sebeple Abdüddâr oğulları ve Abdümenâf oğulları arasında ihtilaf çıkmış, böylece Kureyş ikiye bölünmüştür. Bu olay üzerine Abdümenâf oğulları bu mücadelelerinden dönmeyeceklerine dair ellerini koku dolu bir kaba batırıp Kâbe'nin duvarına sürerek ahitlemişlerdir. Bu sebeple Abdümenâf oğullarına "Mutayyebûn" denilmiştir. Bu iki grup birbirleriyle savaşılmaya yeltenmişken aralarında sulh gerçekleşmiştir. Bu sulhe göre Hicâbe, Livâ ve Nedve'nin idaresi Abdüddâr oğullarına, Rifâde ve sikâye görevlerinin ise Abdümenâf oğullarına verilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁹ Böylece Rifâde görevi, Abdümenâf b. Kusay'ın elinde kalmış, bu vazifeyi Abdümenâf'tan da Hâşim b. Abdümenâf almıştır. Hâşim, Kureyşin yardım gelirlerini tamamını bu hizmete harcamıştır. Ardından bu vazife Hâşim'in kardeşi Muttalib'e, ondan Hz. Peygamber (s.a.v.)'in dedesi Abdülmuttalib'e,⁹⁰ Abdülmuttalip de vefat edince bu vazife oğlu Ebû Tâlip'e

⁸¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 103-104.

⁸² Sariçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 30.

⁸³ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/32.

⁸⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/179.

⁸⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 112.

⁸⁶ Mustafa Sabri küçükaşçı, "Rifâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/97-98.

⁸⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 113.

⁸⁸ Küçükaşçı, "Rifâde", 35/97-98.

⁸⁹ İbn İshak, *es-Sîre*, 1/179-182; Sariçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 30.

⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/338-340.

geçmiştir. Ebû Talip kendisine intikal eden bu vazifeyi yaparken bir sene maddi durumu el vermemiş ve kardeşi Abbas'tan (r.a.) on bin dirhem borç almak zorunda kalmıştır. Ertesi sene yine maddi durumundaki olumsuzluk sebebiyle tekrar kardeşi Abbas'tan (r.a.) on beş bin dirhem borç almıştır. Üçüncü sene de ödeyemeyince borcuna karşılık vazifeyi Abbas'a (r.a.) devretmiştir.⁹¹

Sikâye (سقاية) kelimesi sözlükte “sulamak, sulama yeri, su kabı” gibi anlamlara gelmektedir.⁹² İstilahtaki anlam itibariyle ise hac ibadeti esnasında hacılara su dağıtma vazifesini ifade etmektedir.⁹³

Cahiliyede Sikâye ile Rifâde hizmetleri birlikte yürütülmekteydi. Yani Rifâde göreviyle kim ilgileniyorsa Sikâye göreviyle de o ilgileniyordu. Yukarıda bu vazifelerin kimler tarafından ifa edildiği anlatılmıştı. Kureyşin yaptığı bağışlarla oluşan bütçenin büyük kısmı Rifâde için kullanılıyor, Sikâye için daha küçük bir bütçe ayrılıyordu. Cahiliyede Sikâye görevini yürütenler, Mescid-i Harâm üzerinde söz sahibiydiler. Mescid-i Harâm'ı ilgilendiren tüm konularda ve değişikliklerde Sikâye vazifesiyle memur olan vazifelilerin görüşleri alınmak zorundaydı.⁹⁴

İlk zamanlar hacılar ancak Mekke'nin dışındaki kuyulardan su içebiliyordu. Abdümenâf oğulları Mekke dışındaki kuyulardan su tulumları, çanaklar gibi araç-gereçlerle develerin sırtında su çekerek hacılara ikram ediyorlardı. Zaman sonra Kusay b. Kilâb, Mekke'nin muhtelif yerlerine su kuyuları açtırarak hacıların su içmesini daha da kolaylaştırmıştır.⁹⁵

Sikâye vazifesinin Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalip'e geçmesinden sonra farklı ikramların yapıldığı görülmektedir. Abdülmuttalip, birçok devesi olan zengin bir insandı. Develerinin sütünü sağdırıp deriden yapılma büyük kırbalarda balla karıştırır ve bu şekilde hacılara ikram ederdi. Yine Abdülmuttalip, üzüm satın alır, zenzem suyuna karıştırıp suyu tatlandırarak hacılara ikram ederdi. Abdülmuttalip'in ölümünden sonra Abbas (r.a.) kendi bağından üzüm getirerek bu uygulamayı devam ettirmiştir.⁹⁶

Hicâbe (الحجابه) sözlük anlamı itibariyle “bir şeyi örtmek, bir yere girilmesine mâni olmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁷ İstilahta ise Kâbe'nin muhafaza edilmesi, bakım ve onarım işleriyle ilgilenilmesi gibi faaliyetleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Sidâne ifadesi

⁹¹ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 114-117; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 2/394; Küçükaşçı, “Rifâde”, 35/97-98.

⁹² İbn Manzûr, “sky”, 4/186.

⁹³ Çelikkol, *Cahiliye Döneminde Mekke*, 204.

⁹⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Sikâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Şubat 2022).

⁹⁵ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 117.

⁹⁶ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 1/ 118-119.

⁹⁷ İbn Manzûr, “hcb”, 2/232-233.

de ıstılahta, hicâbe ile aynı anlamlarda kullanılmaktadır. Kâbe'ye hizmet etmek, Kâbe'nin anahtarlarının muhafızlığını yapmak, Kâbe'nin korunması ve perdedarlığını üstlenmek gibi vazifeler Hicâbe ve Sidâne lafızlarıyla ifade edilmektedir. Bu görevleri birbirinden ayıranlar olduğu gibi, iki görevi aynı sayanlar da bulunmaktadır.⁹⁸

Yukarıda da izah edildiği üzere Kâbe'nin muhafızlığını üstlenmek görevi, Kâbe'nin tarihi kadar eski bir vazifedir. Zira Hz. İsmâil, babası Hz. İbrâhim ile birlikte Kâbe'yi yaptıktan sonra hayatını Kâbe'nin çevresinde ve Kâbe'ye hizmetle geçirmiştir. Daha sonra bu vazifeler adeta kurumsal bir hâl alarak sırasıyla Cürhümlülere, onlardan da Huzâalılara geçmiştir. Kureys'in bu vazifeyi üstlenmesi ise Kusayy b. Kilâb ile başlamıştır.⁹⁹

Kâbe hizmetlerinin kim tarafından yürütüleceği yönünde ise, Abdüddâr oğulları ve Abdümenâf oğulları arasında çıkan ihtilaf çıkmış, Hicâbe hizmeti Abdüddâr oğullarında kalacak şekilde bir uzlaşmaya varılmıştır.¹⁰⁰ Kâbe'nin perdedarlığı olan Hicâbe (Sidâne) görevi, Mekke'nin fethi sırasında Abdüddâr oğullarından da Osman b. Talha'da idi.¹⁰¹ Hz. Peygamber (s.a.v.), Mekke'nin fethinden sonra da bu vazifeyi yine Ebû Talha oğullarına vermiştir.¹⁰²

1.2. Hac

Hz. Peygamber (s.a.v.) peygamberlik vazifesiyle aslından kopan ibadetlerin ve tevhid inancının tekrardan aslına döndürülmesi için adeta bir dönüşüm hareketi başlatmıştır. Bu dönüşümün boyutlarını görebilmek için Hz. Peygamber'in içine doğduğu ve içinde yaşadığı toplumu iyi analiz etmek gerekmektedir. Hz. Peygamber'in Nübüvvet vazifesi alınca kadar ki zamana kaynaklarımızda Cahiliye dönemi denildiğinden ve bu döneme ıstılâhî anlamda Arapların İslâm'dan önce yaşadıkları dini ve sosyal hayattan ötürü bu ismin verildiğinden bahsetmiştik.¹⁰³ O döneminde insanlar, ilah olarak yalnızca Yüce Allah'ı kabul etmek ve Yüce Allah'a ortak koşmamak anlamına gelen tevhit inancından kopmuş ve putları kendilerine ilah edinmeye başlamışlardı.¹⁰⁴ Kur'an-ı Kerim'in bize bildirmiş olduğuna göre nefislerini kendilerine ilah edinmişlerdi.¹⁰⁵ Cahiliye döneminde meydana gelen bu sapmalardan, hac ibadeti de etkilenmiş, aslında olmayan uygulamalar eklenmiştir.

⁹⁸ Çelikkol, Cahiliye Döneminde Mekke, 207; Demircan, "Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları", *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*(Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri), 76.

⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 2/335-339; Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 106-110.

¹⁰⁰ İbn İshak, *es-Sîre*, 1/179-182; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 30.

¹⁰¹ İbrahim Sarıçam, "Hicâbe", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Erişim 7 Şubat 2022).

¹⁰² Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 115.

¹⁰³ Fayda, "Câhiliye", 7/17-19.

¹⁰⁴ en-Nisâ 4/117; el-En'âm 6/71,137; el-Ankebût 29/17,25; el-Hac 22/13; en-Necm 53/19.

¹⁰⁵ el-Mâide 5/49.

Hac ibadetinin Hicaz bölgesi olarak isimlendirilen coğrafyanın en önemli şehirlerinden birisi olan Mekke’de yapılıyor olması bölge halkına ciddi bir prestij kazandırmıştır.¹⁰⁶ Cahiliye dönemi insanların Hicaz bölgesine ve Mekke’ye özel bir önem vermelerinin temel sebebi oranın bir ticaret merkezi olması idi. Çok büyük panayırılar ve pazar yerleri kurularak hem hacc edilir hem de ticaret yapılırdı.¹⁰⁷

Haccın Hz. Peygamber’le başlamış bir ibadet olduğunu söylemek mümkün değildir. Tüm Sâmi dillerde¹⁰⁸ “hac” kelimesi aynı kökten türemiştir.¹⁰⁹ Bu durum, Hz. Peygamberden önce de haccın yapıldığına delil teşkil etmektedir. Nitekim haccın, insanların ilki olan Hz. Âdem’den bu güne değin yapılagelen bir ibadet olduğuna dair bilgiler de bulunmaktadır. Öyle ki Hz. Âdem’in Hindistan bölgesinden yürüyerek kırk defa Kâbe’ye gelip tavaf ettiği kaynaklarımızda yer tutmaktadır.¹¹⁰ Yine Hz. Âdem’in oğulları Habil ve Kabil’e, Yüce Allah’a kurban sunmalarını emrettiği ve kendisinin de haccetmek kastıyla Mekke’ye gittiği rivayet edilmiştir.¹¹¹ Kâbe’yi sadece Hz. Âdem, Hz. İbrahim, Hz. İsmail gibi peygamberlerin değil, Hz. Hûd ve Hz. Salih dışında tüm peygamberler haccetmiştir.¹¹²

İlk inşası Hz. Âdem tarafından gerçekleştirilen Kâbe, zamanla çeşitli tahriplere maruz kalmış ve yıkılmıştır. İlerleyen süreçte Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil Kâbe’yi ilk temelleri üzerinde yeniden inşa edince, Yüce Allah, Hz. İbrâhim’e insanları haccetmeleri için Mekke’ye çağırmasını emretmiştir.¹¹³ Hz. İbrahim’in insanları hacca davet etmesinin üzerine, Cebrâil, Hz. İbrâhim’e Safâ ile Merve’nin ve Harem’in sınırlarını göstermiştir. Ardından Cebrâil ile Hz. İbrâhim birlikte haccın menâsiklerini yerine getirip, tehlil ve telbiye getirerek Arafat’ta vakfe yapmışlardır. Ardından Müzdelife’ye, oradan da Mina’ya geçip kurban kesmişlerdir. Böylelikle Cebrâil, Hz. İbrâhim’e haccın tüm menâsiklerini öğreterek, O’nun da diğer insanlara öğretmesi sağlanmıştır.¹¹⁴ Hz. İbrahim’e verilen bu emirden beridir tüm peygamberler ve ümmetleri Kâbe’yi ziyaret etmişlerdir.¹¹⁵

Hz. Peygamber doğduğunda hac ibadeti Cahiliye toplumunda yapılmaktaydı. Kâbe inşa edildiğinden beri diğer insanlar gibi onlar da Kâbe’yi hacc ederler¹¹⁶ ve bu esnada hiçbir

¹⁰⁶ Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 81.

¹⁰⁷ Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 112.

¹⁰⁸ Arâmice, Arapça, İbranice, Akkadca gibi dillerden oluşan dil grubuna verilen isim. Detaylı bilgi için b.k. Adnan Demircan, “Sâmil” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/75-76.

¹⁰⁹ Gökalp, “Câhiliye Devri’nden Asr-ı Saadete Hac İbadetinin Tahrif ve Tashih Süreci”, 4.

¹¹⁰ İbnü’l- Esîr, *el-Kâmil fî t-târih*, 1/100.

¹¹¹ İbni Kesîr, *el-Bidaye*, 1/124.

¹¹² İbni İshak, *Kitâbü’s-Siyer*, 103-106.

¹¹³ el-Hac 22/27-29.

¹¹⁴ Taberî, *Târih*, 1/271-273; Zebîdî, *Tecrid-i Sarih*, 6/21.

¹¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/ 232 (No. 72).

¹¹⁶ Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî târihi’l-Arab kable’l- İslâm*, (y.y.: Dâru’s-Sâkî, 2001) 6/347.

şey konuşmazlardı.¹¹⁷ Ancak Cahiliyede yapılan haccın Yüce Allah'ın Hz. İbrâhim'e emrettiği şekliyle değil, içerisine putperestlik adetlerinin karıştırıldığı bir ibadet halini aldığı görülmektedir.¹¹⁸

Haccın Cahiliyede yapılıyor olmasının delillerinden birisi de Kur'ân-ı Kerîm'de “eşhurun ma'lûmât (اشهر معلومات)”¹¹⁹ ifadesinin yer almasıdır denilmiştir. “Bilinen aylar” anlamına gelen bu ifadeyle haccın hangi aylarda farz olduğu açıkça zikredilmemiştir. Bunun sebebi de o dönemde zaten hac yapılıyor ve hac ayların hangileri olduğunun biliniyor¹²⁰ olmasıdır şeklinde yorumlar yapılmıştır.¹²¹ Ancak Ayet-i Kerîme ile hac aylarının açıkça belirtilmemiş olmaması esas itibariyle İslâm'ın ahkâmıyla ilgili bir durumdur. Zira Kur'ân-ı Kerîm'in tüm hükümleri açıkça beyan etmeyip bazı hükümlerin beyanını Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bırakmıştır. Hz. Peygamber de hac aylarının hangileri olduğunu açıkça beyan etmiştir.¹²² Ayrıca Cahiliye döneminde müşriklerin hac ibadetinin vaktiyle oynadıkları da hesaba katıldığında yukarıda zikredilen görüş tenkide muhatap olabilir. Haccın zamanının sabit olmasına karşın, Cahiliye döneminde müşriklerin kendi isteklerine göre bu tarihleri değiştirmelerine “Nesî” ismi verilmektedir.¹²³

Hz. Peygamber'in içine doğmuş olduğu Cahiliye döneminde insanlar, ibadetler üzerinde kendi arzuları ve menfaatleri doğrultusunda diledikleri gibi oynamalar yapmışlardır. Bunun örneklerinden birisi de müşriklerin hac ibadeti için tayin edilen zamanı kendi arzularına göre erteleyebiliyor olmalarıdır.¹²⁴

Cahiliye döneminde hac, Zilhicce ayında değil müşriklerin uygun gördükleri bir ayda yapılıyordu. Ayrıca müşrikler, savaşların yapılmasının yasak olduğu haram aylarını da, diledikleri bir vakte erteleyebiliyorlardı. Kaynaklarımızda ismi “Nesî” (النسي) olarak geçen bu uygulamada ay yılını esas alan Kamerî takvimi, güneş yılını esas alan Şemsî takvime uydurmaya çalışarak emellerine ulaşmayı arzu etmişlerdir. Bilindiği üzere Kamerî takvime göre bir yıl üç yüz elli dört gün, Şemsî takvime göre ise üç yüz altmış beş günden oluşup iki takvim arasında on bir günlük bir fark bulunmaktadır. Bu uygulamaya göre Kamerî takvimin üzerine gün ekleyip yıl içerisinde yerleri mevsimlere göre değişen ayları sabit bir yerde tutmaya çalışıyorlardı. Çünkü aylar sabitlenmezse hac ayları bazen yaz mevsimine bazen

¹¹⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 348.

¹¹⁸ Buhârî, “Hac”, 79 (No. 1643).

¹¹⁹ el-Bakara 2/197

¹²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ferah Şemsuddîn el-Kurtûbî, *el-Câmi' li ahkâmî'l Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Atfeyiş, Kâhire: Dâru'l-Kütûbi'l- Mısriyye, 1964.

¹²¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, b.y.: Dâru's-Sâkî, 2001. 6/ 348-350

¹²² Buhârî, “Hac”, 33 (No. 1560).

¹²³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/182-183.

¹²⁴ Zeyniddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, (Beyrut: Dâru İhyâi et-Turâsî'l-Arabî, 3. Basım) 1420, 4/421.

başka bir mevsime rastlayacaktı.¹²⁵

Cahiliyede müşrikler “Nesî” uygulaması ile hac aylarının yaz mevsimine denk gelmesine engel olmaya çalışmaktaydılar. Çünkü yaz aylarında seyahat etmek güç bir hal alacağından hac için gelecek hacı adaylarının sayısında azalma olacak ve Mekkeli müşrikler maddî anlamda zarar edeceklerdi. Bu sebeple haccı seyahat etmenin rahat olduğu kış aylarına sabitlemişlerdir.¹²⁶

Cahiliye döneminde müşrikler hac ibadetinin yalnızca vakti ve ruhuyla oynamakla kalmamış, aynı zamanda Kâbe’ye bir anlamda hac için alternatif mekânlar da oluşturmuşlardır.

Cahiliye dönemi insanların sadece Kâbe’de hac yapmadıkları, hac için kendilerine başka mekânlar da tayin ettikleri görülmektedir. Taif’te¹²⁷ bulunan Beytül-Lât, Arafat yakınlarında bulunan Beytül-Uzza, Zülhalesa’da¹²⁸ bulunan Beytül-Menât bu mekânlardan bazılarıdır.¹²⁹ Zülhalesa, Mekke’nin fethinden sonra Hz. Peygamber’in emriyle yıkılmıştır.¹³⁰ Diğer ibadethanelerine Kâbe’ye verdikleri değeri vermeseler dahi, Kâbe’nin nasıl ki bakımıyla alakadar olan görevlileri varsa, bu puthanelerin de bakımıyla memur kıldıkları kimseler vardı. Uzzâ’nın hizmetçileri Benî Hâşim’in müttefiki olan Süleym’den; Lât’ın hizmetçileri Sakif’ten Muatteb oğullarından Kümeyd b. Zeyd; Menât’ın hizmetçisi Benî Esed b. Huzeyme b. Müdrik’ten birisiydi. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Menât’ın yıkılması için Ebû Süfyan b. Harb’i (ö. 31/651-52), ya da Ali b. Ebî Tâlib’i (ö. 40/661) gönderdiği rivayet edilmektedir.¹³¹

Cahiliye döneminde hac, kendisine çok büyük önem verilen bir ibadetti. Hac zamanı gelince Mekkeliler şehri boşaltır, neredeyse şehirde hiç kimse kalmazdı.¹³² Zikredilen bilgiler

¹²⁵ Taberî, *Târih*, 10/ 91-92; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/ 43-44.

¹²⁶ Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 2/1172; Mustafa Fayda, “Nesî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/578-579.

¹²⁷ “Mekke’nin 88 km doğusunda bulunmaktadır. Hicaz olarak bilinen coğrafyanın en önemli şehirlerinden birisidir.” Ayrıntılı bilgi için b.k. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Taif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/443-447; Bugün Suudi Arabistan Devleti sınırları içinde yer alan Taif şehrinin eski adı Vec’dir. Yırtılı bilgi için b.k. Hatice Umurbek, Cahiliye ve Hz. Peygamber Dönemlerinde Taif (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 18.

¹²⁸ Zülhalesa, Mekke ile Yemen arasında bulunan bir puthane olup Mekke’ye yaklaşık 200 kilometre uzaklıktadır. Ayrıntılı bilgi için b.k. Hanefî Palabıyık, Araplarda Putperestlik ve Hicaz Putlarından/ Beytlerinden “Zülhalesa”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1 (2017), 31.

¹²⁹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 351.

¹³⁰ Buhârî, *Menâkibu’l-Ensâr*, 20 (No. 3815).

¹³¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/124.

¹³² Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin (Kahire: Hecer li’l-buhûs ve’d-Dirâsâti’l-Arabiyye, 2003), 1/511.

doğrultusunda hac ibadetinin Cahiliye döneminde de yapıldığı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Ayrıca Cahiliyede en az hac kadar önem verilen bir diğer ibadet de umredir.¹³³

1.3. Umre

Umre “ihramlı bir şekilde Kâbe’yi tavaf etmeyi, Safâ ile Merve arasında sa’y yapmayı” ifade eden bir kavramdır. “Umre” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de iki yerde geçmektedir.¹³⁴ Buralar Bakara suresinin 158 ve 196. ayetleridir. “Umre” kelimesi geçtiği iki yerde de “hac” ifadesi ile birlikte zikredilmiştir. Bu da genel anlamda hac ibadeti ile aynı muhtevada olduğuna işaret etmektedir. Ancak muhtevalarının hemen hemen aynı olmasına rağmen hac ayrı bir ibadet, umre ayrı bir ibadet olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklarımızda hac için “büyük hac”, umre için ise “küçük hac” ifadeleri kullanılmıştır.¹³⁵

Umre, İslâm’ın büyük önem verdiği bir ibadettir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “*Bir umre, diğer umreye arada işlenen günahlar için kefarettir.*” buyruğu, verilen önemin bir nişanesidir.¹³⁶ Ancak bu ibadetin İslâm ile başladığını söylemek mümkün değildir. Zira Cahiliye döneminde de umrenin yapıldığına dair kaynaklarımızda bilgiler mevcuttur.¹³⁷

Müşrikler, birçok ibadette yaptıkları gibi umrenin de şekil ve ruhunu tahrif etmişlerdir. Haccın vaktini ihtiyaç ve isteklerine göre tayin edebildikleri gibi,¹³⁸ umrenin vaktini de isteklerine göre tayin etmişlerdir. Recep ayında yapılan umreyi, Zilhicce ayında yapılan hacdan farklı görerek hac ve umreyi birbirinden ayırmış, ikisini birlikte yapmayı caiz olmayan bir iş olarak telakki etmişlerdir.¹³⁹ Hatta onlara göre hac ve umreyi birlikte yapmak, en büyük günah kabul edilmiştir.¹⁴⁰

Cahiliyede hac ve umrenin birbirinden ayrılmasının temel sebebinin ticari kaygılar olduğu düşünülmektedir. Zira hac ve umre, aynı tarihte olursa yılın sadece belli bir döneminde ticari hayatta canlılıklar görülecek, yılın kalan kısmında bir sakinlik olacaktır. Fakat umre, hacdan ayrılıp yılın belli zamanlarına yayılırsa, diğer zamanlarda da umre için insanlar Mekke’ye gelmeye devam edecek ve böylelikle ticari hayat canlılığını korumuş olacaktır.¹⁴¹ Cahiliye döneminde umre bir ibadet olarak mevcudiyetini korumaktadır. Ancak

¹³³ İbn Kesîr, *el-Milel*, 2/309.

¹³⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, “umr”, 482-483.

¹³⁵ Mehmet Boynukalın, “UMRE”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Erişim 10 Nisan 2022)

¹³⁶ Müslîm, “Hacc”, 437 (No. 1349).

¹³⁷ Şehristânî, *el-Milel*, 3:92; İbn-i Kesîr, *el-Milel*, 2/309.

¹³⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 4/421.

¹³⁹ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/ 392.

¹⁴⁰ Kurtubî, *el-Câmi’*, 2/393.

¹⁴¹ İbrâhîm eş-Şerîf Ahmed, *Mekketu ve’l-Medînetu fi’l-Câhiliyyeti ve ahdi’r-rasûl*, (Kâhire: Dâru’l- Fikri’l-Arabiyyi, 1985)195; Ali Osman Ateş. *İslâm’a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*. (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996) 176.

hac ve umrenin müşrikler için ifade ettiği tek değer yalnızca halis niyetlerle ibadet etmek değil, aynı zamanda bu ibadetler üzerinden ticarî ve itibarî menfaatler sağlamak olduğu da anlaşılmaktadır.

Esas itibariyle Umre, başlı başına bir çalışma konusu olabilecek kadar geniş bir bahistir. Ancak bu çalışmanın ana konusu hac olduğundan ötürü, müstakil bir konu olan umre meselesine geniş bir yer ayırmadan hac konusuna yoğunlaşmayı daha doğru bulduk. Bu sebeple haccın bir menâsiki olmadığı için ve çalışmamızda konunun dağılmaması adına umre konusunu etraflıca ele almayıp, haccın menâsiklerinden birisi olan telbiye konusuna geçmenin daha uygun olduğu kanaatiyle meseleyi burada bitiriyoruz.

1.4. Telbiye

Telbiye, sözlük anlamı itibariyle “emre koşma, çağrıya karşılık verme” anlamlarına geldiği gibi,¹⁴² “buyur, emrine amadeyim!”¹⁴³ anlamına da gelmektedir. Terim anlamı itibariyle ise, hacceden kişinin ihramlı iken, haccın belli rükunlarında “Lebbeyk, Allâhümme lebbeyk. Lebbeyk, lâ şerîke leke lebbeyk. İnne’l-hamde ve’n-ni‘mete leke ve’l-mülk, lâ şerîke lek” şeklindeki zikirleri söylemesidir.¹⁴⁴

Telbiye, İslam’da olduğu gibi Cahiliye dönemi hac ibadetinde de görülmektedir.¹⁴⁵ Cahiliye ahalisi de, lafızlarına sadık kalmamakla birlikte Hz. İbrâhim’in bu geleneğini devam ettirmiştir.¹⁴⁶

Kamerî takvim esaslı olması sebebiyle Cahiliye döneminde hacca başlamak için hilal gözetlenir, hilal görününce hacca başlanırdı. Ancak hilali gözetlemek üzere hac yolculuğuna çıkılırken putların önünde secde edilir, onlara dualar edilirdi.¹⁴⁷ Evs¹⁴⁸ ve Hazrec¹⁴⁹ gibi bazı kabileler de hilali, Îsaf ve Nâile ya da Menât gibi putlarının yanında bekler, hilali görünce telbiye getirir¹⁵⁰ ve hac için yola çıkarlardı.¹⁵¹

¹⁴² MEB Yayınları, “*Dini Terimler Sözlüğü*”, 359.

¹⁴³ İbrahim Paçacı, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, ed. İsmail Karagöz (Ankara: DİB Yayınları, 2015). “Telbiye”, 645

¹⁴⁴ Salim Ögüt, “Telbiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 17 Kasım 2021)

¹⁴⁵ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/ 376.

¹⁴⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/118.

¹⁴⁷ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/ 376.

¹⁴⁸ “Medine’de ensarı teşkil eden Kahtânî asıllı iki Arap kabilesinden biri. Kabilenin Kahtân’a kadar uzanan nesebi şöyledir: Evs b. Hârise b. Sa’lebe b. Amr Müzeykîyâ b. Âmir Mâüssemâ’ b. Hârise b. İmrüülkays b. Sa’lebe b. Mâzin b. Ezd b. Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe’ b. Yeşcüb b. Ya’rub b. Kahtân.” Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Algül, “Evs (Benî Evs)” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/ 541-542.

¹⁴⁹ Evs kabilesi ile aynı soydan gelmektedir. “Medine’de ensarı teşkil eden Kahtânî asıllı iki Arap kabilesinden biri Evs ile Hazrec, Hârise b. Sa’lebe’nin iki oğlu olup anneleri Kayle’den dolayı Araplar arasında Benî Kayle (Kayleoğulları) adıyla da meşhurdurlar.” Ayrıntılı bilgi için b.k. Ahmet Önkâl, “Hazreç (Benî Hazreç), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/143-144.

¹⁵⁰ Buhârî, “Hac”, 79 (No. 1643).

Cahiliyede Arapların getirdiği telbiyenin tek tip olmadığı görülmektedir. Her bir kabile kendi putunun huzurunda telbiye getirirdi. Putu/ilahı farklı olan kabilelerin telbiyeleri de birbirinden farklıydı ve telbiyenin ikinci kısmını putlarına/ilahlarına getirilerdi.¹⁵² Telbiyenin ilk kısmı sayılan başlangıcı, tüm kabilelerin ortak ve değişmez lafızlarıyla başlardı. Her kabile “*sana geldim Yüce Allah’ım, sana geldim*” anlamına gelen Lebbeyk Allahümme lebbeyk (لبيك اللهم لبيك) ifadeleriyle başlar, ardından her kabile kendi putuna göre ikinci kısmını söyleyerek telbiyesini tamamlardı.¹⁵³

İbn Abbas (ö. 68/687-88) kanalıyla bize ulaşan bir nakilde Hz. Peygamber (s.a.v.), müşriklerin getirmiş oldukları telbiyeyi iştir ve onlara engel olmaya çalışırdı. “*Müşrikler şöyle diyordu: ‘Tekrar icabet sana. Senin şerikin (ortağın) yoktur.’ Burada Resûlullah (s.a.v.): ‘Yazık size, yeter artık, durun durun’ diye buyururdu. Müşrikler ‘ancak bir şerik (ortak) müstesna. Sen Ona ve O’nun sahip olduğu her şeye maliksin’ diye devam ederlerdi. Onlar bu sözü Kâbe’yi tavaf ederken söylerdi.*”¹⁵⁴

İlgili Hadis-i Şerîf’e de konu olan telbiye türü, pagan kültürüyle yoğrulmuş telbiyelerden Kinâne ve Kureys’e ait olandır.¹⁵⁵ Kinâne ve Kureys’in telbiyeye ekledikleri lafzı ilk defa dillendiren kişinin Âmâlika’dan putperestliği getiren Amr b. Lühay olduğu rivayet edilmiştir. Amr b. Lühay, Âmâlikâlılardan bir put getirmiş ve ona tapınmalarını kavmine emretmişti. Bu emri üzerine, telbiyeye de eklediği şirk ifadeleriyle, getirmiş olduğu putu, Yüce Allah’a ortak koşmuş oluyordu. Amr’ın yaptığı bu ziyadedden sonra artık telbiye bu şekliyle diğer kabilelerin de diline yer etmiş ve bu haliyle telbiye getirmek gelenek halini almıştır.¹⁵⁶

Cahiliye Arapları, Hz. İbrâhim’in Cebrâil’den öğrenmiş olduğu şekliyle kendilerine ulaşan telbiyeye, şirk ifadelerini ekleyerek telbiyenin aslını bozmuşlardır. Gerek Kâbe’yi tavaf ederken, gerek sa’y yaparken de bu telbiyeleri yüksek sesle söyleyerek, Yüce Allah’a ortak koştuklarını ikrar etmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.), müşriklerin getirdikleri telbiyenin mahiyetini bildiği için, “senin hiçbir ortağın yoktur” sözünden sonra onları susturmaya çalışmıştır. Ancak şirki bir gelenek haline getiren Cahiliye Arapları, “bir tek ortak hariç başka

¹⁵¹ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/ 376.

¹⁵² Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/ 375-376; Ateş, Cahiliye Örf ve Adetleri, 127-130.

¹⁵³ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/ 375-376.

¹⁵⁴ Müslim, Hac, 22 (No. 2807).

¹⁵⁵ İbn-i Hişâm, *es-Sîre*, 1/118.

¹⁵⁶ Zebîdî, *Tecrid-i Sarih*, 6/79.

ortağın yoktur” diye devam ederek, nefislerine hoş gelip kendisine taptıkları şeyleri Yüce Allah’a ortak koşmuşlardır.¹⁵⁷

1.5. Tavaf

Sözlükte “bir şeyin etrafını dolaşmak, dönmek” gibi anlamlara gelen tavaf kelimesi, terim anlamı itibarıyla ise Kâbe’nin etrafını başlangıç noktası olan Hacerülesved’ten tekrardan başlangıç noktasına varıncaya kadar yedi defa dolaşmak demektir.¹⁵⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. İbrâhim ile Hz. İsmâil’e, “*Tavaf edecekler için, kendini ibadete verecekler, rükû ve secde edecekler için evimi temiz tutun*” buyrularak Kâbe’nin temiz tutulması gerektiği emredilmiştir.¹⁵⁹ Dolayısıyla tavafin asırlardır sahip olduğu ehemmiyet Kur’ân-ı Kerîm’in ifadesi ile tescillenmiştir.

Cahiliye dönemine geldiğimizde ise tavafin o günlerde de mevcudiyetini koruduğu görülmektedir.¹⁶⁰ Ancak Cahiliye döneminde tavaf kavramı, sadece Kâbe’de yapılan bir ibadet türü değildir.¹⁶¹ Kur’ân-ı Kerim’de müşriklerin, şirk koşmadan Yüce Allah’a iman etmeyecekleri ifade edilmiştir.¹⁶² Onların Yüce Allah’a şirk uygulamalarının bir örneği de haccın temel unsurlarından birisi olan tavafta kendisini göstermektedir. Müşrikler tarafından, önceki peygamberlerden öğrenilip yapılagelen birçok ibadete, o ibadetin özünde olmayan şeyler karıştırılmıştır. Bu hurafeci zihniyetten tavaf menâsiki de etkilenmiştir. Yine müşrikler, tavaf menâsikinin ruhunda olmayan hurafelerle ve bünyesinde şirki barındıran uygulamalarla tavafin aslî suretini değiştirmişlerdir.¹⁶³

Cahiliyede müşrikler kendi elleriyle yaptıkları putlarına yine kendi elleriyle puthane inşa ederek o mekânları kutsallaştırmışlardır. Yaptıkları puthanelerinde Yüce Allah’a ortak koştukları putlarının yanına her girdiklerinde tavaf ederek, tavafı sadece Kâbe’de yapılan bir ibadet olmaktan çıkarmışlardır.¹⁶⁴ Üstelik putları tavaf etme geleneğinin sadece Mekke halkına mahsus bir eylem olmadığı bilinmekle birlikte, Yesrib ahalisinin de Menât’ı tavaf ettiği görülmektedir.¹⁶⁵

¹⁵⁷ Ebû Zekerıyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Mûrî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392/ 1972), 5/517.

¹⁵⁸ Paçacı, “Tavaf”, 633.

¹⁵⁹ el-Bakara, 2/125

¹⁶⁰ Müslim, “Hac”, 22 (No. 1185); İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/124, 258; İbn Sa’d, *et- Tabakat*, 1/113.

¹⁶¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/115.

¹⁶² Yûsuf, 12/106

¹⁶³ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, 30-34.

¹⁶⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 355.

¹⁶⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 354.

Haccın bir menâsiki olan tavafi oluşturan parçalardan birisi “şavt” kavramıdır. “Şavt”, kelime anlamı itibariyle “tur, bir turluk koşu, işin bir kısmı, gaye, mesafe” gibi manalara gelmektedir.¹⁶⁶ Terim anlamı itibariyle ise “şavt” kavramı, Kâbe’nin etrafını Hacerülesved’ten başlayıp, başlanılan noktada bitirmek üzere bir defa dolaşmak demektir.¹⁶⁷ Şavt kavramı, Cahiliyede yapılan tavafta da yer alıyordu. Cahiliyede müşrikler, Kâbe’nin etrafında bir tur atınca tavaf etmiş sayılmıyorlar, tavaf etmiş olmak için Kâbe’nin etrafını yedi defa dolaşmaları yani, yedi şavt yapmaları gerekiyordu.¹⁶⁸

Her ibadetin bir başlangıç noktası vardır. Cahiliye döneminde tavaf ibadeti başlangıç noktası Îsaf olarak belirlenmiştir.¹⁶⁹ Îsaf putu, ilk başlarda Kâbe’nin içindeyken daha sonra onu Kâbe’nin dışına çıkarmışlardır.¹⁷⁰ Önce Îsaf’ı ardından Hacerülessved’i selamlayarak tavafa başlamışlardır. Tavafin bitiş şartı ise önce Hacerülesved’i sonra yine bir zamanlar Kâbe’nin içinde olup dışarı çıkarılan¹⁷¹ Nâile’yi selamlamaktır.¹⁷² Bazı kaynaklara göre de tavafa başlarken Hacerülesved’in öpülmesi, öpülme imkânı yoksa dokunulması şarttır.¹⁷³

Netice itibariyle Cahiliyede tavafin başlangıç ve bitiş şekli şöyledir: Tavafa Îsaf’ı, ardından da Hacerülesved’i selamlayarak başlayıp, Kâbe’nin sağından yedi şavt yapıyor, yani Kâbe’nin etrafında yedi tur atıyorlardı. Tavafi bitirmenin şartı ise, önce Hacerülesved’i, sonra da Naile’yi selamlamaktı. Böylece toplamda başlangıç ve bitiş noktaları arasında yedi tur atarak bir tavaf yapmış oluyorlardı.¹⁷⁴

1.5.1. Kâbe’nin Çıplak Vaziyette Tavaf Edilmesi

Cahiliye döneminde tavaf etmek için Harem’e gelen kişiye Hill ehli¹⁷⁵, Kureyş ve Kureyş ile akrabalığı ya da dostluğu olan kabilelere Hums ya da Ahmesî denilmektedir.¹⁷⁶ Harem’e dışarıdan gelen Hill ehlinin, kendisinden elbise temin ettiği kişi ise Haremî ismi ile ifade edilmiştir. Cahiliye döneminde Ahmesîler, Harem’in Hill ehli tarafından üzerlerindeki elbise ile tavaf edilmesini helal olmayan bir iş olarak görmekteydiler. Bu yüzden Hill ehli olan bir kişinin, kendisinden elbise satın aldığı, kiraladığı ya da ödünç aldığı bir Haremîsi

¹⁶⁶ İbrahim Paçacı, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, ed. İsmail Karagöz (Ankara: DİB Yayınları, 2015). “Şavt”, 611

¹⁶⁷ Salim Ögüt, “Tavaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 21 Kasım 2021)

¹⁶⁸ Fr. Buhl, “TAVAF”, *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 12:1/ 65.

¹⁶⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 120; Soysaldı, “İslâm Öncesi Mekke Toplulukları”, 163.

¹⁷⁰ Güç, “Put”, 34/364-365.

¹⁷¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 123-125.

¹⁷² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 374.

¹⁷³ Buhl, “Tavaf”.

¹⁷⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 182.

¹⁷⁵ Salim Ögüt, “Hil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Kasım 2021)

¹⁷⁶ Müslîm, *Hac*, 152 (No. 2946); Recep Uslu, “Hums”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Erişim 27 Kasım 2021)

olmak zorundaydı.¹⁷⁷ Haremîden satın alınan, kiralanan ya da ödünç alınan elbise ile tavaf etme imkânı bulamayan kişi kendi elbisesi ile tavaf eder, tavaf bittiği zaman da o elbiseyi kendine haram olarak görüp, tavaf ettiği elbiseyi çıkararak orada bırakırdı.¹⁷⁸ Bu işleme “lekâ” adı verilmektedir.¹⁷⁹

Cahiliyede insanlar, lekâ adı verilen bu giysilerin günahkâr olduğuna inanırlardı. Bu sebeple o elbiseyi, Kâbe’nin kapısının önüne atıp, diğer insanların ayaklarının altında, yağmur, güneş gibi unsurlarla çürümeye terk ederlerdi.¹⁸⁰ Bu uygulamayı yapan Araplardan birisinin “*o elbiseler tavaf edenlerin önünde haram kılınmış bir lekâ gibidir*” sözleri bu durumu destekler niteliktedir.¹⁸¹

Cahiliye döneminde bir Haremîsi olmayan ve kendi elbisesi ile de tavaf edemeyen kişiler, Kâbe’yi çıplak olarak tavaf etmek zorundaydı.¹⁸² Nitekim hadis kaynaklarımızda yer tutan Hişâm’ın “*Hums hariç bütün Araplar beyti(Kâbe’yi) çıplak tavaf ederdi. Hums, Kureyş kabilesi ile onların çocuklarıdır. Hums elbise verinceye kadar Arap kabileleri çıplak tavaf ederdi. Erkekler erkeklere, kadınlar da kadınlara elbise verirdi(...)*” şeklindeki sözleri bu hakikati ortaya koymaktadır.¹⁸³ Üstelik çıplak vaziyette tavaf edilme kuralının kadın-erkek fark etmeksizin uygulandığı görülmektedir.¹⁸⁴ Erkekler çıplak olarak tavaf ederken, kadınlar da üzerlerine önü ve arkası yırtık olan bir gömlek alarak tavaf etmektedirler.¹⁸⁵

Cahiliyede Kâbe’nin çıplak olarak tavaf edilmesi zorunluluğu hacılara son çare olarak dayatılan bir kuraldır. Bu kural, tam anlamıyla insanlara dikte edilerek tatbik edilmiştir. Üstelik bu tatbik esnasında kadınlara bir iltimas geçilmemesi erkeklere nispeten daha büyük mağduriyetlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bir gün, güzel bir kadın tavaf etmek için Kâbe’ye gelip Hums’tan ödünç elbise istemiştir. Ancak kimse ödünç elbise vermediğinden dolayı kadın, Ahmesîlerin koyduğu kurallar gereği elbiselerini çıkarıp, çıplak vaziyette Kâbe’yi tavaf etmeye başlamıştır. Kadının bu hâlini gören bazı erkekler, onu seyretmek için oraya gitmişlerdir. Kadın da bu durumdan hicap duyarak elleriyle önden ve arkadan avret yerlerini kapatmaya çalışmış ve yaşadığı bu utanç verici durumdan dolayı “*Bugün (avret yerimin) bir kısmı yahut hepsi görünüyor. Fakat onun görünen kısmını helal etmem!*” sözleriyle şikâyetle bulunarak yaşanan bu büyük mağduriyeti adeta ilan etmiştir. Ayrıca bu

¹⁷⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 360.

¹⁷⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 366-370; İbn-i Sa’d, *et-Tabakat* 1/ 113.

¹⁷⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/ 179; İbn-i Hişâm, *es-Sîre*, 1/269.

¹⁸⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/ 360, 361.

¹⁸¹ İbn-i Hişâm, *es-Sîre*, 1/270; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 187.

¹⁸² İbn-i Hişâm, *es-Sîre*, 1/269.

¹⁸³ Müslîm, “Hac”, 152.

¹⁸⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/179.

¹⁸⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/269.

olay, İbn Abbas (r.a.) (ö. 68/698-88) tarafından “Bütün mescitlere giderken ziynetlerinizi alın”¹⁸⁶ ayetinin nüzul sebebi olarak rivayet edilmiştir.¹⁸⁷

Kâbe’nin çıplak olarak tavaf edilme vaziyeti hakkında indirildiği rivayet edilen başka ayetler de bulunmaktadır. A’râf suresinde “Ey Âdemoğulları! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süsleneceğiniz elbise yarattık. Takva elbisesi, işte daha hayırlıdır. Bunlar Allah’ın ayetleridir. Umulur ki düşünüp öğüt alırlar. Ey Âdemoğulları! Şeytan, anne babanızı ayıp yerlerini birbirine göstermek için elbiselerini soyarak cennetten çıkardığı gibi sizi de aldatmasın. Çünkü o ve yandaşları, sizin onları göremeyeceğiniz yerden görürler. Şüphesiz biz şeytanları inanmayanların yoldaşları yaptık.”¹⁸⁸ buyurulmaktadır. Bu ayetlerin Kâbe’nin çıplak vaziyette tavaf edilmesini tenkit etmek için indirildiği söylenmiştir.¹⁸⁹

Eldeki verilerden kadın/erkek fark etmeksizin, tavafın çıplak olarak yapılmasının tüm Araplara mahsus bir kural olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kural, Ahmesî olmayanlar için geçerlidir.¹⁹⁰ Hill ehli de, ödünç bulma, kiralama, satın alma gibi yollarla bir Humslu kıyafeti temin edebilirse çıplak vaziyette tavaf etmekten kurtulmuş olmaktadır.¹⁹¹ Yani Hums ehlinde olmasalar dahi, maddi anlamda güçlü olan kimseler, çıplak vaziyette tavaf etmekten kurtulabilmektedirler. Ancak fakir kimseler eğer Hums’tan bir dostluk kuramamışlarsa, Kâbe’yi çıplak olarak tavaf etme neticesinden kaçmaları güç bir hal almaktadır.¹⁹² Hill ehlinde çıplak tavaf eden kişiler olduğu bilinse de bu eylemin pek yaygın olmadığı da rivayet edilmektedir.¹⁹³

1.5.2. Tavafın ıslık Çalarak ve El Çırparak Yapılması

Kur’ân-ı Kerîm’de, Cahiliye dönemine ait Mescid-i Harâm’da nasıl bir ibadet hayatının olduğuna dair bir takım bilgiler bulunmaktadır. *وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءٌ وَتَصْدِيَةٌ* “Onların Beytullah’ın yanında namazları ıslık çalmak ve el çırpmaktan ibaretti”¹⁹⁴ ayeti ile müşriklerin, Kâbe’nin yanındayken ibadet hallerinin ıslık çalmak ve el çırpmak olduğu açıkça bildirilmiştir.¹⁹⁵

¹⁸⁶ el-A’râf 7/31.

¹⁸⁷ Müslîm, “Tefsîr”, 25 (No. 3028); Nesâî, “Menâsik”, 161 (No. 2956).

¹⁸⁸ el-A’râf 7/26-27.

¹⁸⁹ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, çev. Abdülvehhap Öztürk. (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011), 2/ 223; Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 10/ 331-333; Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 12/ 360-362.

¹⁹⁰ İbrâhîm eş-Şerîf, *Mekketu ve’l-Medînetu*, 197-198.

¹⁹¹ Buharî, “Hac”, 91 (No.1665).

¹⁹² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 361.

¹⁹³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 360, 366-370.

¹⁹⁴ el-Enfâl 8/35.

¹⁹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/422.

Daha önceki bilgiler arasında Cahiliyede hac ibadeti genelinde bir şey konuşmadıkları bilgisi verilmişti.¹⁹⁶ Enfâl suresinin 35. Ayeti de müşriklerin ibadetinin ıslık çalmak ve el çırpma olduğunu beyan ederek hac esnasında herhangi bir şey konuşmadıkları bilgisini desteklemektedir. Ayrıca ilgili ayet hakkında bazı müfessirler, müşriklerin Hz. Peygamber'i sabote etmek için ıslık çalıp el çırpıklarını söylemişlerdir.¹⁹⁷ Hz. Peygamber (s.a.v.), ashabıyla birlikte Kâbe'de hem ibadet edip hem de insanlardan İslâm'a girmelerini istemek üzere tebliğde bulunuyorlardı. Müşrikler ise Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabının ibadet etmelerine ve İslâm'ı tebliğ çalışmalarına engel olmak için, kadınlı erkekli vaziyette ellerini ağızlarına götürerek ıslık çalıp el çırpıyorlardı.¹⁹⁸

1.6. Sa'y

Mescid-i Harâm'ın kuzeydoğusunda Ebûkubey's¹⁹⁹ dağı bulunmaktadır. Bu dağın eteğinde Safâ tepesi yer almaktadır. Mescid-i Harâm'ın kuzeybatısında ise Kuaykîân dağı bulunmaktadır. Bu dağın eteklerinde de yine yüksekçe bir tepe olan Merve bulunmaktadır. Safâ tepesi Merve tepesinin tam karşısında bulunmakla birlikte Merve tepesinden daha yüksektir. Bu iki tepeye Merveteyn ismi de verilmektedir. Sa'y ibadeti, bu iki tepe arasında yapılmaktadır.²⁰⁰

Sa'y, kelime itibariyle “çalışmak, çalışıp kazanmak, gayret etmek, kastetmek, koşmak, yürümek” gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamı itibariyle ise hac ve umre esnasında Safâ tepesinden başlayıp, Merve tepesinde bitmek üzere iki tepe arasında yedi defa gidip gelmek demektir.²⁰¹

Kur'ân-ı Kerîm'de “*Safâ ve Merve Allah'ın nişanlarındandır; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur.*” buyrulmaktadır.²⁰² Bu ayet, haccın Müslümanlara farz kılınmasından sonra sa'yın İslâm'ın bir menâsiki olup olmayacağı hususunda kafalardaki soru işaretlerini ortadan kaldırmak için nazil olmuştur. Zira Cahiliyede sa'y ibadeti putlarla iltisaklı bir vaziyette eda edilmekteydi. Dolayısıyla bu hal, İslâm'ın tevhid akidesine ters düşmekteydi. Bu sebeple Müslümanlar, geçmişten beri yapılagelen bu ibadeti devam ettirip ettirmeme hususunda bir

¹⁹⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6, 348.

¹⁹⁷ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/347.

¹⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/593-594; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2021), 4/215.

¹⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için b.k. Abdullah A.Boks, “Ebûkubey's”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/280-281; Yâkut Mu'cam, “Ebu Kubey's”, *İslam Ansiklopedisi*, 4/34.

²⁰⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Safâ ve Merve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/441-442.

²⁰¹ İbrahim Paçacı, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, ed. İsmail Karagöz (Ankara: DİB Yayınları, 2015). “Sa'y”, 565.

²⁰² el-Bakara 2/158.

tereddüt yaşamışlardır. Söz konusu tereddüdün ortadan kaldırılması için bu ayet nazil olmuştur.²⁰³ Bahsi geçen Bakara suresinin 158. ayetinde Safâ ve Merve'nin isimleri zikredilerek bu menâsikin ifa edildiği adres açıkça belirtilmiştir. Gerek ilgili ayetin nüzül sebebi ve muhtevası itibariyle, gerek kaynaklarımızda yer tutan bilgilerden Cahiliye döneminde de sa'yın yapılmakta olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır.²⁰⁴

Cahiliye döneminde sa'y isminin yerine tavaf isminin de kullanıldığı görülmektedir.²⁰⁵ Tavaf, Kâbe'nin etrafında yedi şavt yaparak yerine getirilen ibadet için kullanılmakla birlikte, Safâ ve Merve tepeleri arasında yine aynı sayıda gidip gelerek yapılan ibadet için de kullanılmaktadır. O dönem de iki tepe arasındaki gidiş-dönüşler tıpkı İslâm'da olduğu gibi yedi defa yapılmaktaydı.²⁰⁶

Cahiliyede sa'y uygulaması da, diğer birçok ibadet gibi putperestliğin etkisi altında icra edilmektedir. Müşrikler, sa'y yapılan mekânlara koydukları putları öperek, ellerini sürerek ve dokunarak putlarla sürekli irtibat halindeydiler.²⁰⁷ Daha önceki bölümlerde bahsi geçen İsâf isimli put Safâ tepesine, Nâile isimli put ise Merve tepesine yerleştirilmişti.²⁰⁸ Sa'y, İsâf isimli put öpülerek eda edilmeye başlanır, Nâile isimli put öpülerek de nihayete erdirilirdi. Sa'yın başlangıç noktası Safâ tepesi, bitiş noktası ise Merve tepesidir.²⁰⁹

Cahiliye döneminde tüm Araplar sa'y yapmıyorlardı. Bazı kabileler vardı ki bunlar başka putlar için ihrama girip telbiye getiriyor, Safâ ve Merve arasında sa'y yapmayı kendilerine günah sayıyorlardı. Ensar ve Gassân kabileleri bu uygulamaları yapan kabilelerdendi. Onlar Menât putu için ihrama girer, yine telbiyelerini Menât putu için getirip, Safâ ve Merve arasında sa'y yapmazlardı.²¹⁰ Bu uygulama onlara babalarından kalmıştı. Zira Safâ ve Merve tepeleri arasında sa'y yapmak İsâf ve Nâile putlarını ta'zim etmek anlamına geliyordu. Onlar ise Menât putunu ta'zim ediyorlardı.²¹¹ Safâ ve Merve tepeleri arasında sa'y yapan kabileler için bu tepelerde bulunan putların öneminin bir göstergesi de, sa'yı tamamladıktan sonra kurban kesmeleri idi.²¹² Sa'yı bitirir, ardından İsâf putunun yanında

²⁰³ Müslîm, "Hac", 43 (No. 2829); Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/223-224; Süyûtî, *ed-Dürrül- Mensûr*, 2/85-93; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/377-379.

²⁰⁴ Gaudefroy-Demombynes, "Sa'y", *İslam Ansiklopedisi*, 10/260.

²⁰⁵ Fr. Buhl, "Tavâf", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Yayınları.1979), 12:1/ 65.

²⁰⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 380.

²⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/13; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/223.

²⁰⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 124-125; Güç, "Put", 34/364-365.

²⁰⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 380.

²¹⁰ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Mûrî, Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1972), 6/ 153-160.

²¹¹ Müslîm, "Hac", 43 (No. 2829).

²¹² İbnî Sa'd, *Tabâkât*, 1/132.

kurbanlar keserlerdi. Kestikleri kurbanın kanlarını Kâbe'nin duvarlarına sürer, kurbanı kesen kişi de kestiği kurbanın etinden yemezdi.²¹³

1.7. İhram

İhram kelimesi “haram kılmak, haram olmak,” gibi manalara gelmekle birlikte, Arapçada yoksun bırakmak anlamındaki “hrm” (حرم) kökünden türemiştir.²¹⁴ Terim anlamı itibariyle ise ihram, hac ve umre ibadetlerini yerine getirmek isteyen kişiye, diğer zamanlarda yapılması helal olan davranışların haram olmasını ifade eder. İhramlı olan kişiye de “muhrîm” denilir.²¹⁵

İhram kelimesi, yukarıda ifade edilen anlamlarının yanı sıra hac ve umre niyetiyle ibadet edecek kişilerin giydikleri kıyafet için de kullanılmaktadır. İhram, Cahiliyede haccın ifası için önemli bir yere sahiptir. Zira ihram olmadan haccın yapılabilmesi mümkün değildir. Cahiliye döneminde ihramın mahiyeti farklılıklar göstermektedir. Hums ya da Ahmesîler olarak bilinen kabileler, dışarıdan gelen ya da kendileriyle anlaşmalı olmadıkları diğer kabileleri Hill ehli olarak vasıflandırıyor ve ihram için onlara bazı şartlar getiriyorlardı. Humsun, Hill ehli olarak sınıflandırdıkları kabileler için koştukları ilk şart, haccın, özellikle de tavafın bir Ahmesî kıyafeti ile yapılmasıydı. Harem bölgesine dışarıdan gelenler, bu kıyafetleri Hums'tan ya satın almak ya da kiralamak zorundaydı. Diğer bir seçenek olarak da bir Ahmesî ile dostluk kurabilen varsa, bu elbiseyi ondan ödünç alabilmekteydi.²¹⁶ Hums'un tayin ettiği bu elbise alt ve üst olmak üzere toplamda iki parçadan oluşmaktaydı.²¹⁷

Haccetmek için ikinci seçenek, Hill ehlinin üzerinde geldiği elbise ile tavaf etmesiydi. O kişi, eğer haccını bu şekilde ifa edecekse o zaman da tavafını tamamladıktan sonra üzerindeki elbiseyi çıkarıp, bir daha hiçbir şekilde kullanılmamak üzere Kâbe'nin kapısının önüne ya da hangi puta ta'zimde bulunuyorsa onun önüne atardı. Bu işleme de lekâ adı verilmekteydi.²¹⁸ Üçüncü seçenek ise Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmektir. Bu durum, Harem ehlinen elbise temin edemeyip, başka bir elbisesi olmadığı için üzerindeki kıyafeti de lekâ olarak kullanamayacak kişiler için geçerliydi.²¹⁹

Ahmesîlerin koydukları söz konusu ihram kuralları, hac niyetiyle Harem'e gelen hacıların tüm tavafı için değil, sadece ilk tavaf için geçerliydi. Ahmesîlerden kiralık ya da

²¹³ Ömer Faruk Harman, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/384-386.

²¹⁴ İbn Manzûr, “hrm”, 2/234-237.

²¹⁵ Salim Ögüt, “İhram”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Mayıs 2022)

²¹⁶ Müslîm, “Hac”, 152 (No. 2946).

²¹⁷ İbn Sa'd, *e-Tabakât*, 1/113.

²¹⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/270; Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 187.

²¹⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/269.

ödünç kıyafet bulanlar, elbisesini lekâ olarak kullananlar ve çıplak tavaf edenler ikinci ve daha sonraki tavaflarını kendi elbiseleri ile yapabiliyorlardı.²²⁰

Cahiliye döneminde tavaf, sa'y gibi menâsikler ihramlı şekilde yapılıyordu. Ancak söz konusu olan ihramın mahiyeti hakkında farklılıkların olduğu görülmektedir. Zira bir Ahmesî kıyafeti ihram olabildiği gibi, kendi elbisesini ihram olarak kullanan hacılar da bulunmaktaydı. Hiçbir seçeneği olmayanlar ise çıplaklığı ihram olarak kullanıyorlardı. Nihai olarak tek tip bir ihram çeşidinin Cahiliyede hakim olmadığı rahatlıkla anlaşılabilmektedir.

1.7.1. İhram Yasakları

İhram, ihrama giren kişinin diğer zamanlarda yapması serbest olan bazı işleri yapmasına kısıtlama getirir. Bu sebeptendir ki ihrama giren kişiye “kendisine bazı amellerin haram olduğu kimse” anlamına geren “muhrîm” ismi verilmiştir.²²¹

İhram yasakları, İslâm öncesi dönem olan Cahiliyede de görülmektedir. İhramlı olan kimseye hangi fiiller hususunda müsaade edilip, hangi fiiller hususunda müsaade edilmediğini İslâm'da Kur'ân ve Hz. Peygamber belirlemiştir. Ancak Cahiliye döneminde bu yasakların o dönemin sözü geçen kişi ve kabileler, geçmişten beri süregelen gelenek ve görenekler tarafından belirlendiği bilinmektedir. Bu sebeple olması muhtemeldir ki ortaya konulan birçok yasağın hayatın gerçekleri ile bağdaşmadığı açık bir şekilde görülmektedir.

Harem ehli (Hums), ihramlı olan kimseye, haccın aslında olmayan bazı yasaklar ihdas etmişlerdir. Keş yemeği yapmak, evlerde ateş yakmak, deriden yapılmış evlerin gölgesinden başka hiçbir evin gölgesinden geçmemek, yağ eritmemek bu yasaklara örnek olarak gösterilebilir.²²²

Hums ehli, hac ve umre için ihramlı olarak Mekke'ye gelenlerin ihramlı oldukları sürece Kureyş'in tayin ettiği kıyafetlerden başka bir kıyafet ile Kâbe'yi tavaf etmelerini yasak etmişlerdi. Ancak yasakları bununla kalmayıp Hill ehline Kureyş'in yemeğinden başka bir yemek yemelerini dahi yasaklamışlardır.²²³ Böylece Hill ehli dışarıdan kendi yemeklerini getiremiyor, yemek ihtiyaçlarını ya Harem'de satılan yemeklerden alarak, ya da ikram eden kimse olursa o ikramlardan yiyerek karşılayabiliyorlardı.²²⁴

²²⁰ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/360.

²²¹ Öğüt, “İhram”.

²²² İbn İshâk, *Sîre*, 102; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/202; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 1/410-411; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/ 373-374; Ali Hasenî el-Harbutlî, *Târihu'l-Ka'be* (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1991), 111; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 360-368.

²²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/472; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/271.

²²⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 181; Muhammed İbrâhîm el-Feyûmî, *Târihu'l-fikri'd-dîniyyi'l-câhiliyyi* (y.y.: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi, 1994), 349-352.

İhram yasaklarının Hums tarafından belirlenmesinin yanı sıra, bazı kabileler kendileri için bir takım yasaklar ihdas ediyorlardı. Ezd ve Gassân kabileleri Menât putuna telbiye getirir, bu ibadetleri esnasında hiçbir evin gölgesinden geçmezlerdi. İhramlı oldukları zaman da kendi evlerine girmezlerdi. Şayet zarurî bir hal icap eder de evlerine girmeleri gerekirse evin ana kapısından değil duvardan tırmanarak arka kapısından, çadırdaki yaşıyorlarsa çadırın arkasından bir delik açarak oradan girmeye çalışıyorlardı.²²⁵

Cahiliye döneminde uygulanan ihram yasaklarından bahsettikten sonra yine ihramdan çıkmadan yapılan ve haccın menâsiklerinden birisi olan vakfe konusunu araştırmak gerekmektedir. Zira vakfe, yalnızca İslâm'da hac ibadeti için değil, aynı zamanda Cahiliye dönemi hac uygulamalarında da büyük bir öneme sahiptir.

1.8. Vakfe

Vakfe kelime anlamı itibariyle durmak, ayakta dikilmek gibi anlamlara gelmektedir.²²⁶ Dini bir terim olarak ise hac yapan kişilerin Arafat, Müzdelife gibi belirlenmiş mekânlarda belirli bir müddet beklemelerini ifade eder.²²⁷ Cahiliye döneminde vakfenin yapılıp yapılmadığı, yapılıyorsa hangi mekânlarda yapıldığı meseleleri incelenmeden evvel haccın bir menâsiki olan vakfeyi ilgilendiren ifâda ve icâze konularını idrak etmek gerekmektedir.

1.8.1. İfâda / İcâze

Kelime anlamı itibariyle bir yerden hızlıca ayrılmak manasına gelen ifâda, terim anlamı itibariyle Arafat'tan Müzdelife'ye, Müzdelife'den Mina'ya, Mina'dan da Mekke'ye dönüş için kullanılan bir ifadedir. İcâze kelimesi ise; İslâm öncesi Cahiliye döneminde hac ibadeti ile meşgul olan hacıların Arafat, Müzdelife ve Mina'dan bir tertip ve düzen içerisinde ayrılımlarını sağlayan sistem ve yetkiler için kullanılmaktadır. Esas itibariyle ifâda ve icâze kelimeleri aynı anlamı taşımakla birlikte, yer yer birbirlerinin yerine de kullanılmıştır.²²⁸

Cahiliyede ifâda ve icâze vazifelerini Benî Mudar yürütüyordu. Benî Mudar Arapların dört büyük kolundan birisidir. Nizâr b. Mead b. Adnân' ın oğlu olan Mudar, kabilenin atasıdır. İslâmiyet'ten önce Benî Mudar, iki ayrı kola ayrılmaktadır. Bunlar Hındif ve Kays Aylân kollarıdır. Kays Aylân'ın en meşhur kolları Fehm, Süleym, Gatafân, Hevâzin, Mâzin, Muhârib, Advân ve Enmâr; Hındif'in kolları ise Kureyş, Temîm, Eşrâf, Hüzeyl, Kinâne,

²²⁵ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 129.

²²⁶ Paçacı, "Vakfe", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 677.

²²⁷ Menderes Gürkan, "Vakfe" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Kasım).

²²⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/385.

Huzâa ve Müzeyne'dir.²²⁹

Mekke'nin harem sınırları da Benî Mudar'ın ana yurdu içerisinde kalmaktadır. Benî Mudar, üçüncü yüzyılın başında savaşıarak kazandığı Kâbe ve Mekke'nin idaresini, çok geçmeden devretmek zorunda kalmıştır. İdare ve hizmetlerin devrinden sonra Benî Mudar'a Mekke ve Kâbe idaresinden yalnızca ifâda, icâze ve nesî kalmıştır.²³⁰

Kureyşliler Mudar'ın Hındif koluna mensup bir kabiledir ve kendilerine Mudar eşrafi demişlerdir.²³¹ Mudar'ın bazı kolları Müslümanlığı kabul etse de bazı kolları eski inançlarında kalmayı tercih etmiştir.²³² İslâmiyet'e giren ilk kolunun ise Müzeyneoğulları olduğu rivayet edilmiştir.²³³ Nitekim Kureyş henüz iman etmemişken Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yaptığı bir kunut esnasında kavmine ithafen *"Allah'ım Mudar aleyhine baskını daha da şiddetlendir. Bu yılları onların üzerine Yusuf'un kıtlık yılları gibi kıl!"* sözleri,²³⁴ Kureyşlilerin kendilerini Mudar eşrafi olarak nitelendirmelerinin bir göstergesidir.²³⁵

Mudar'ın icâze görevini üstlenme süreci ise Benî Mudar'dan bir kadının evladı olursa onu Kâbe'ye hizmetkâr olarak adayacağını söylemesiyle başlamıştır. Kadın, doğum yapınca sözünde durarak çocuğunu Kâbe'ye hizmetkâr olarak vermiştir. Bu çocuk Gavs b. Mür b. Üdd'dür. Gavs'a Kâbe hizmetlerinden, hacıları Arafat'tan sevk etme vazifesi olan icâze görevi verilmiştir. Gavs'tan sonra da bu vazifeyi kendilerine "Sûfe" ismi verilen evlatları devam ettirmiştir.²³⁶

Cahiliye döneminde hacıların yalnızca Arafat'tan ayrılmalarını ifade eden icâze vazifesi değil, aynı zamanda Mina'da şeytan taşlama ve sonrasında Mekke'ye ya da her bir hacının kendi memleketine gitmelerine izin verme yetkisi de Sûfedeydi. Tüm bu hareketler Sûfe ne zaman müsaade ederse o zaman başlardı. Sûfe, şeytan taşlama biter bitmez hacıların Mekke'ye gitmelerine izin vermez, yolu tutarak önce kendi mensuplarını geçirir sonra diğer kabilelerin geçmesine müsaade ederdi. Mekke'nin idaresi zamanla el değişse de icâze vazifesi hep Sûfe'de kalmıştır.²³⁷

Cahiliye döneminde ifâda görevi ise, Mudar'ın iki ana kolundan olan Kays Adlân'a bağlı Benî Advân'a aitti. Kurey'in lideri olan Kusây b. Kilâb Mekke'nin idaresini eline

²²⁹ İbn S'ad, *et-Tabakat*, 1/105.

²³⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/285-286.

²³¹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mudar (Benî Mudar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 30/356-358.

²³² Müslîm, "İman", 23-24 (No.115-116).

²³³ İbn S'ad, *et-Tabakât*, 1/222.

²³⁴ Buhârî, "Cihâd", 98 (No.2932); Müslîm, "Mesâcid", 294-295 (No. 1538,1539-1540).

²³⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 4/635-636.

²³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/233-235.

²³⁷ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 76.

aldıktan sonra ne ifâda ne de icâze vazifelerini eski sahiplerinden almamıştır.²³⁸

Yukarıdaki bilgilerle ifâda ve icâze kavramlarını tahlil ettikten sonra Cahiliyede vakfenin nerelerde ve ne şekilde yapıldığı meselesine geçebiliriz.

1.8.2. Arafat Müzdelife ve Mina Vakfeleri

Kelime anlamı itibariyle “bilme, tanıma, anlama” anlamlarına gelen Arafat, hac ibadetinin en önemli menâsiklerinden birisidir. Arafat Mekke’nin yirmi bir kilometre doğusunda bulunur. Taif’e giden dağ yolu üzerinde, düz bir ova şeklindedir.²³⁹

Arafat, Cahiliye dönemi hac uygulamalarında da çok önemli bir yere sahiptir. O dönemde insanlar Arafat’ta vakfe yapmaya çok büyük önem vermişlerdir ve bu vakfe haccın menâsiklerinden birisi konumundadır. Ancak o dönem yaşayan tüm insanların Arafat’a çıktıkları söylenemez. Zira Kureyş ve Kureyşten olanların Arafat’a çıkmadıklarına dair kaynaklarımızda bilgiler mevcuttur. Çünkü Kureyşliler, “*Kâbe’den başka hiçbir şeye hürmet göstermeyin ki diğer kabileler sizin hürmet ettiklerinize hürmet etsin*” diyerek kendilerine telkin vermeleri sonucu Arafat’ta vakfe yapmayı, Müzdelife’ye geçmeyi terk ettiler. Esas itibariyle terk ettikleri bu uygulamaların, haccın bir parçası olduğunu, Hz. İbrâhim’den böyle öğrenildiğini ve diğer kabilelerin doğru olanı yaptıklarını kabul ediyorlardı. Ancak kendi dinlerinin Yüce Allah’ın en sevdiği din olduğunu iddia ederek, Harem ahalisi olduklarını ileri sürüp, Harem dışı olan şeylere hürmet etmelerinin doğru olmadığını düşünmeleri onları Arafat ve Müzdelife’ye çıkmaktan men ediyordu.²⁴⁰

Urve (r.a.) tarafından rivayet edilen hadiste yer alan “*insanlar Arafat’ta vakfe yaparlardı. Hums ise Müzdelife’de vakfe yaparlardı*” ifadelerine göre Hums ehli, Arafat’a gitmiyordu. Hums ismi Kureyş ve Kureyş’ten olanlar için kullanılmaktadır. İlgili hadisin devamında yer alan “*Sonra insanların dalga dalga ilerledikleri yerden siz de ilerleyin. Allah’tan bağışlanma dileyin. Kuşkusuz Allah çok bağışlayandır, merhamet edendir.*”²⁴¹ ayetinin Hums hakkında indiği belirtilmektedir.²⁴² Hadiste de açık bir şekilde ifade edildiği üzere Cahiliye döneminde tüm insanlar Arafat’ta vakfe yapmıyorlardı. Ayrıca hadiste zikredilen ayetin Hums hakkında indiği ifade edilerek, onların Arafat’a davet edilmeleri bu bilgiyi kuvvetlendirmektedir.

²³⁸ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/387; Ahmet Önkâl, “İfâza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/505-506.

²³⁹ Abdullah A.Boks, “Arafat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992) 3/261-263.

²⁴⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 181.

²⁴¹ el-Bakara, 2/199.

²⁴² Buhârî, “Hac”, 92 (No. 1666).

Cahiliye döneminde Hums dışında tüm Araplar Arafat'ta vakfe yapıyordu. Ancak Hums ehli, Arafat'a çıkmayıp Müzdelife'de bulunan Kuzah tepesinde vakfe yaparlardı.²⁴³ Akşam karanlığı çökünce hacılar yolunu kaybetmesin diye bu tepede büyükçe bir ateş yakılırdı.²⁴⁴

Kuzah, Cahiliye döneminde Müzdelife'nin ilahı olarak kabul edilirdi. Eski Arap inancında Kuzah'ın fırtına tanrısı olduğuna inanılıyordu. 'Kavs' ismi önceleri sadece fırtına tanrısı olarak kullanılıyor ve yay çeken sakallı bir erkek olarak tasvir ediliyordu. Daha sonraları ise yağmurlar yağdırdığı düşünülen bir tanrı olarak inanılmaya başlanmış ve gök kuşağı ile sembolize edilmiştir. İlerleyen süreçte Kavs isminin yanına 'Kuzah' kelimesi de eklenmiştir. Kuzah kelimesi, zamanla yanına eklendiği kelimenin yerini almış ve fırtına tanrısı olduğuna inanılan tanrının adına 'Kuzah' denilmiştir.²⁴⁵

Arapçada gök kuşağına 'kavsı kuzah' (قوس قزح) denilmektedir. Bir rivayete göre Araplar gök kuşağını ilk defa Müzdelife'de bir tepenin üzerinde görmüşlerdir. Bu sebeptendir ki kutsal tepeye Kuzah Tepesi adını vermişlerdir. Cahiliyede müşrikler, gelenek haline getirerek Müzdelife'de Kuzah için büyükçe bir ateş yakıyorlardı. Bu uygulama İsrâiliyat kökenli bir uygulama gibi durmaktadır. İsrailoğulları da Tûr-i Sîna ayininde büyükçe bir ateş yakıp, bu ateşin içinde yıldırım tanısının tecelli edeceğine inanıyorlardı.²⁴⁶

Cahiliye döneminde Müzdelife'de ateş yakma geleneğinin Kuzah putu için yapıldığı iddiası bir takım müsteşrik tarafından iddia edilmiştir. Ancak Müzdelife'de yakılan bu ateşin ilk defa Kusay b. Kilâb tarafından yakıldığı da rivayet edilmektedir.²⁴⁷ Arafat'ta vakfe yapan hacılar gün batınca Müzdelife'ye doğru harekete geçmekteydiler. Akşam karanlığında kimse yolunu kaybetmesin diye Kusay, bu ateşi yakmıştır. Ardından bu uygulama bir gelenek halini almıştır.²⁴⁸ Öyle ki bu uygulama İslâmî dönem hac uygulamalarında da Hz. Osman dönemine kadar devam etmiştir.²⁴⁹

Kureyşliler, Hz. İbrahim'in soyundan geldikleri ve Mekkeli oldukları için Kâbe'nin sahibi olduklarına inanıyorlardı. Bu düşünceleri onları Kâbe'den başka hiçbir şeye hürmet göstermemeye sevk ediyordu. Bu sebeple diğer insanlarla birlikte Arafat'a hürmet göstererek

²⁴³ Salim Ögüt, "Kuzah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Kasım 2021).

²⁴⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 1/ 628.

²⁴⁵ Hüseyin Gazi Topdemir, "Gök Kuşağı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Kasım 2021)

²⁴⁶ Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, 2009), Yar.9:13-14.

²⁴⁷ Wensinck, "Hacc", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/17.

²⁴⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 1/ 628.

²⁴⁹ Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Toplulukları", 162.

oraya çıkarlarsa değerlerinin düşeceğine inanıyor Arafat'ta vakfe yapmaktan geri durarak Harem sınırları içerisinde kalmayı tercih ediyorlardı.²⁵⁰

Arafat'a çıkanlar için vakfe hareketleri güneşin batışıyla birlikte başlamaktaydı. Güneş batınca Arafat'tan Müzdelife'ye doğru hareket edilirdi.²⁵¹ Müzdelife vakfesinin ardından da güneşin doğuşuyla birlikte Mina'ya doğru hareket edilirdi.²⁵² Onların bu hareketleriyle akıllara, vakfe ve ifâdayı güneş eksenli bir ayin gibi yaptıkları düşüncesi gelebilir. Hz. İbrahim döneminde de insanların güneş, yıldız, ay gibi semavî cisimlere taptıkları Kur'an-ı Kerîm'de bildirilmiştir.²⁵³ Hz. İbrâhim'den mirasla devam ettirilen hac ibadetinin içerisine Hz. İbrahim dönemi insanların yaptığı yanlış uygulamaların dâhil edilmiş olması muhtemeldir. Tevhid itikadından uzak, putlarla iltisaklı bir inanç sisteminde birçok yanlış uygulamanın olması kuvvetle muhtemeldir. Hatta Cahiliye dönemi vakfe hareketlerinin içerisine güneşe tapan insanların itikadından bazı inançlar dahi karışmış olabilir. Ancak vakfe hareketlerinin bir güneş ayini olduğunu söylemek isabetsiz bir ifade olacaktır. Nitekim bu görüşü de yine bir takım müsteşrik ortaya koymuştur.²⁵⁴ Ancak vakfe ve vakfe hareketi olan ifâda ve icâzenin bir güneş ayini olduğunu söylemek haccın ilahî kökenli bir ibadet olduğu gerçeğine zarar verecektir.²⁵⁵

Yukarıda verilen bilgiler neticesinde Cahiliye döneminde vakfe menâsikini birkaç cümle ile özetlemek mümkündür. O döneminde Hums ehli ile Hill ehlinin vakfeleri birbirinden farklılık göstermekteydi. Hill ehli diye ifade edilen, Harem'e dışarıdan gelen kabileler vakfeye Arafat'ta başlardı. Hums eli olarak bilinen Kureyş ve Kureyş'ten olanlar ise Arafat'a çıkmaz, Müzdelife'de vakfe yaparlardı. Arafat'a çıkanların Müzdelife'ye hareketi güneşin batışıyla birlikte başlar, güneş doğar doğmaz da Mina'ya doğru hareket edilirdi.

Haccın menâsikleri arasında yer alan tavaf, sa'y, ihram ve vakfeye dair Cahiliye dönemine ait bilgiler tahlil edildikten sonra üzerinde durulması gereken önemli konulardan birisi de kurban meselesidir. Zira kurban, hac ibadetinin temel unsurlarından birisidir.

1.9. Kurban

Kurban, insanlık tarihi kadar eski bir ibadettir. Hz. Âdem'in, *"Ey oğlum! Bir sen, bir de Hâbil Allah'a kurban sunun."*²⁵⁶ diyerek oğullarından Yüce Allah adına kurban

²⁵⁰ Ali Arslan, "Bazı Hadislerde Değinilen Cahiliye Devri Hac Uygulamaları", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 22/8 (Haziran 2015).70.

²⁵¹ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/382.

²⁵² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/179.

²⁵³ el- En'am 6/76-79.

²⁵⁴ Wensinck, "Hacc", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/17.

²⁵⁵ Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Toplulukları", 160.

²⁵⁶ el-Mâide, 5/27.

vermelerini istemesi üzerine, kurban ibadeti tarih sahnesine girmiştir.²⁵⁷

Hiz. Âdem'den günümüze değin bu ibadet her ümmete meşru kılınmıştır.²⁵⁸ Hiz. Mûsâ'nın da ümmetine telkin etmiş olduğı²⁵⁹ bu ibadetin en önemli kahramanlarından birisi de hiç şüphesiz Hiz. İbrâhim'dir. Kur'ân-ı Kerîm'de de anlatıldığı üzere Hiz. İbrâhim, oğlunu Yüce Allah'a kurban olarak sunacağını adanmış, vakti gelince bu adağı kendisine hatırlatılmış ve gereğini yapması istenmiştir. Hiz. İbrâhim, kendisine emredilen şeyi yapmak için harekete geçince Yüce Allah, Hiz. İbrâhim'e bir kurbanlık hediye ederek Hiz. İsmâil'i kurtarmıştır.²⁶⁰ Ardından Hiz. İbrâhim ve Hiz. İsmâil'in bu teslimiyetlerinin bir nişanesi olarak Kur'ân-ı Kerîm'de, *"Sonradan gelenler arasında ona güzel bir ad bıraktık"* buyrularak, kurban ibadeti tüm insanlığa hediye edilmiştir.²⁶¹

Kurban, gerek Hiz. Âdem'in oğullarına telkin ettiği sözler üzerinden, gerekse Hiz. İbrâhim ve Hiz. İsmâil'in teslimiyetlerini ifade ettikleri sözleri üzerinden de rahatlıkla anlaşılacağı üzere, özü itibariyle kulu Yüce Allah'a yakınlaştıran ve Yüce Allah adına sunulması gereken bir ibadettir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de de Hiz. İbrahim'e insanları hacetmek için davet etmesi emredilirken *"Allah'ın onlara rızık olarak verdiği, belirlenen günlerde kesecekleri kurbanlık hayvanlar üzerine O'nun adını ansınlar"* buyrularak, kurbanın Yüce Allah için ve O'nu anmak kastıyla kesilmesi gerektiğı açıkça belirtilmiştir.²⁶² Ancak Cahiliye döneminde müşrikler, bu ibadetin de özünü bozarak, kurbanlarını Yüce Allah'a değil, putlarına sunmuşlardır.²⁶³ Onlar, bu işi takvanın ve ihlasın bir göstergesi olarak kabul ederek, Kâbe'de putlara kurbanlar kesmiş ve putlarına karşı ta'zimde bulunmuşlardır.²⁶⁴

Putlara kurban kesme eylemini ilk başlatan kişinin Amr b. Lühay olduğu rivayet edilmektedir.²⁶⁵ Cahiliye döneminde müşriklerin putlara kurbanlar kestiklerine dair birçok rivayet bulunmaktadır. Bu eyleme delil teşkil etmesi ve olayın boyutlarını ortaya koyması açısından bu rivayetlerden bir tanesini ele almak mükündür. Bir keresinde bir bayram günü Mekkeliler yine hac yaptıktan sonra Kâbe'de putlarına kurbanlar kesiyorlardı. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Varaka b. Nevfel b. Esed b. Abdi'l-Uzza, Osman b. El-Hüveyris b. Esed b. Adi'l-Uzza, Ubeydullah b. Cahş b. Riab, Kureyşliler gibi putlara kurban kesmemiş, onların bu hallerini seyredip, *"Kavmimiz İbrâhim'in yolundan ayrıldı. Kendilerine ne bir fayda ne de*

²⁵⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi-tarih*, 1/26; İb-i Sa'd, *et-Tabakât*, 1/76.

²⁵⁸ el-Hac 22/34.

²⁵⁹ el-Bakara 2/67-73.

²⁶⁰ es-Sâffât, 37/102-105.

²⁶¹ es-Sâffât, 37/108.

²⁶² el-Hacc, 22/27.

²⁶³ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/ 196.

²⁶⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/124.

²⁶⁵ Buhârî, *"Menâkıb"*, 12 (No. 3524).

bir zarar veremeyecek olan putlara tapınmaya başladılar. İbrâhim'e muhalefet ettiler. Kendimize yeni bir din arayalım.” dediler ve aradıklarını bulmak için kavimlerinden ayrıldılar. Bu olayda bahsi geçen dört kişiye, Müslüman tarihçiler tarafından “dört hanîf” ismi verilmiştir.²⁶⁶

Cahiliyenin adeta her yerinde tahrif edilmiş din algısını görmek mümkündür. İnsanlar bir iş yapmaya niyetlendikleri zaman derhal Kâbe'ye giderek yapmak istedikleri işin kendileri için lehte mi aleyhte mi olacağını öğrenmek kastıyla Kâbe'nin hizmetkârına fal oklarıyla fal çektiriyorlardı. Eğer çektikleri fal oku onların yapmak istedikleri işi teyit ediyorsa bunu gerçekleştiriyor, teyit etmiyorsa o işi erteleyip bir sonraki yıla bırakıyorlardı. Hatta bu işte o kadar ileri gitmişlerdi ki birisini evlendirmek istedikleri zaman ya da bir çocuğun nesebinden şüphe duydukları zaman ilgili kişiyi alıp Hübel'in yanına giderek yüz dirhem gümüş para hediye karşılığında fal oku çektiriyor, çıkan sonuca göre putlarına bir şükür nişanesi olarak kurbanlar keserek karar veriyorlardı.²⁶⁷ Onlara göre putlara kurbanlıklar sunmak çok faziletli bir ameldi.²⁶⁸

Amr b. Lühay ile başlayan putlara kurban kesme eylemi, sonraki kuşaklar tarafından da devam ettirilmişdir. Huzâalılar diktikleri putlara hürmet gösterir, onlardan rızık diler ve onlara kurbanlar keserdi. Bu adetlerin Kureyş'e de sirayet ettiği ve Kureyş'in de kurbanlıklarını bu şekliyle kesmede titiz davrandıkları görülmektedir.²⁶⁹

Kureyş, kurbanlıklarını İsâf ve Nâile isimli iki putun arasında kesiyordu.²⁷⁰ Bazı kabileler de yine Menât için ibadet eder, ardından onun adına Kâbe'nin yanında kurban keserlerdi. Kestikleri bu kurbanların kanlarını Kâbe'nin duvarlarına sürüp, o kurbanın etlerinden de yemezlerdi.²⁷¹ Öyle ki Menât için adadıkları kurbanı kestikten sonra gidip Menât'ın huzurunda tıraş olmadan haclarının tamam olmayacağına inanırlardı.²⁷² Bir kurbanlığı eğer ilahlarından birisine adamışsalar, o kurbanının ne sütünden, ne tüyünden, ne de binekliğinden faydalanmazlardı. Çünkü bu hareketi ilahlarının hakkının gasp edilmesi olarak görürlerdi.²⁷³

Cahiliyede putlara kurban sunma eyleminin önemi, Mekkelilerin insanları putlarına kurban sunacak kadar ileri gitmelerinden de anlaşılabilir. ²⁷⁴ Abdülmuttalip'in oğlunu

²⁶⁶ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 80-82.

²⁶⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 122-123.

²⁶⁸ İbn-i Kesîr, *el-Bidaye*, 2/309,314.

²⁶⁹ İbn-i Kesîr, *el-Bidaye*, 2/336; İbn-i Hişâm, *es-Sire*, 1/123; İbnu'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 13, 29, 33.

²⁷⁰ İbn-i Hişâm, *es-Sire*, 1/200; İbn-i Kesîr, *el-Bidaye*, 2/313.

²⁷¹ Harman, “Hac”, 14/384-386.

²⁷² Sa'd Zağlûl Abdulhamîd, *fî Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1976), 357.

²⁷³ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/ 210-212.

²⁷⁴ Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 112.

kurban olarak adaması bunun bir örneği niteliğindedir.²⁷⁵ Cahiliye döneminde müşrikler, tıpkı tavafı Kâbe'ye bir ibadet olmaktan çıkardıkları gibi, özü itibariyle bir ibadet olan ve hac ibadetinin de en önemli unsurlarından birisi konumunda bulunan kurbanı da yalnızca Yüce Allah'a sunulan bir amel olmaktan çıkarmışlardır.

1.10. Zemzem Kuyusunun Bulunması

Zemzem, bir çeşit yeraltı suyudur. Ancak dünyada hac ibadeti konu edilince Mekke şehrinden başka hiçbir yerde bulunmayan ve Mekke'ye adeta sembol olan bir nimet olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek taşımış olduğu bu anlam, gerekse Kâbe hizmetlerinden birisi olan Sikâye'ye konu olması sebebiyle onlarca yıl kayıp halde olan zemzem kuyusunun yeniden bulunması sürecine değinmenin faydalı olacağı kanaatiyle bu başlık oluşturulmuştur.

Hiz. İbrâhim, eşi Hiz. Hâcer ile oğlu Hiz. İsmâil'i hiçbir yerleşim emaresi dahi olmamasına rağmen, Yüce Allah'ın emriyle Mekke'ye getirmişti.²⁷⁶ Ardından yanlarındaki azıkları biten Hâcer, oğlu ve kendisi için yiyecek ve içecek ararken Yüce Allah, İsmâil'in ayaklarının dibinden su çıkararak onları rızıklandırmıştı.²⁷⁷ Hâcer, boşa gitmesin diye zemzem ismiyle müsemma olan bu suyun önünü kapatıp avuçlarıyla kırbasına doldurmaya çalışmıştır. Hiz. Peygamber (s.a.v.), Hâcer'in bu davranışı üzerine *"Yüce Allah İsmâil'in annesine rahmet etsin. Zemzemi kendi haline bıraksaydı -veya suyu avuçlamasaydı- zemzem akarsu olurdu"* buyurarak Yüce Allah'ın, insanlara ne denli büyük bir hazine hediye etmiş olduğunu ümmetine bildirmiştir.²⁷⁸ Hâcer ve İsmâil'e bahşedilen bu su, zamanla oranın bir yerleşim yeri olmasına sebep olmuştur. Hâcer'in izniyle ilk yerleşenler de Cürhümlüler olmuştur.²⁷⁹

Hiz. İsmâil, vefat edinceye kadar idare kendisinde kalmış, vefatından sonra ise şehrin ve Kâbe'nin hâkimiyetini Âmâlikâlılar yürütmüştür. Cürhümlüler de idareyi ve hâkimiyeti Âmâlikâlılardan alıp ele geçirdikten sonra zaman içerisinde yoldan çıkıp, yanlış işlere tevessül etmişlerdir. Onların bu hâli üzerine de Huzâalılar müttelikleriyle birlikte Cürhümlüleri mağlup edip şehirden tecrit etmişlerdir. Bunun üzerine Cürhümlüler, şehri terk ederken zemzem kuyusunu kapatmışlardır. Zemzem kuyusu böylece Abdülmuttalip açınca dek kapalı kalmıştır.²⁸⁰

²⁷⁵ Yaşar Çelikkol, *Cahiliye Döneminde Mekke*, 146; Mücella Aydın, *Mekke Döneminde İbadet* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 37.

²⁷⁶ İbrâhîm, 14/ 37.

²⁷⁷ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3/115-117.

²⁷⁸ Buhârî, *"Enbiyâ"*, 9 (No. 3362).

²⁷⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 61.

²⁸⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 90-95; Zebidî, *Tecrîd-i Sarîh*, 5/22-24.

Abdülmuttalip, bir gece rüyasında birisinin kendisine “*zemzemi kaz*” diye telkin verdiğini görmüştür. “*Zemzem nedir*” diye sorunca rüyasında gördüğü kişi “*Tükenmeyen ve yerilmeyendir. Büyük hacıları onunla sula*” diye cevap vermiştir. Abdülmuttalip uyanınca derhal rüyasında kendisine gösterilen ve anlatılan yeri kazmaya başlamıştır. O zamanlar Hâris’ten başka oğlu olmadığı için yanında sadece Hâris vardı. Abdülmuttalip, oğluyla birlikte zemzem kuyusunu  gün boyunca kazarak kuyunun dibindeki taşlara kadar inmişlerdir. Böylece kuyu bulunmuştur.²⁸¹

Zemzem kuyusunu buluncaya kadar hacılara deri havuzlar içinde su ikram eden Abdülmuttalip, bulduktan sonra içine üzüm karıştırarak hacılara zemzem ikram etmiştir.²⁸² Zemzem bulununca artık su kuyularından su taşımayı terk edip, zemzemi Mekke’den Arafat’a taşıyarak hacılara zemzem ikram etmeye başlamıştır.²⁸³

Hac ibadetinin merkezi olan Kâbe’nin inşa süreci, haccın insanlık tarihine ne zaman girdiği, Hz. İbrâhim’e emredildiği şekli ve Cahiliye dönemi hac uygulamaları hakkında bilgiler verildikten sonra Hz. Peygamber dönemi uygulamaları ile bir mukayesede bulunabilmek için çalışmanın ikinci bölümüne geçmek gerekmektedir.

²⁸¹ İbn-i Hişam, *es-Sre*, 1/196-201;

²⁸¹ İbn-i Sa’d, *et-Tabakat*, 1/125-126; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 58; Günaltay, İslam ncesi Araplar ve Dinleri, 138.

²⁸² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 118-119.

²⁸³ İbn-i Sa’d, *et-Tabakat*, 1/125.

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ HAC İBADETİ VE CAHİLİYE DÖNEMİ İLE MUKAYESESİ

Hac, İslâm'ın en önemli ibadetlerinden birisidir. Hz. Peygamber (s.a.v.), “*Yaşlının, küçüğün, zayıfın (düşkünün) ve kadının cihadı hac ve umre yapmaktır*” buyurarak bu ibadetin İslâm'da ne denli büyük bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.²⁸⁴ Hac ibadeti hem mâlî hem de bedenî bir ibadettir. Aynı zamanda maddî ve manevî, dünyevî ve uhrevî yönü veya ferdî ve ictimai tarafı ile birçok boyuttan toplumu alakadar eder.²⁸⁵ Dünyevî anlamda kardeşlik, fedakârlık, diğerkâmlık gibi duyguları pekiştirmekle birlikte, uhrevî anlamda da insanı ahirete iman etmeye, takva sahibi olmaya sevk etmek yönüyle büyük kazanımlar sağlamaktadır.²⁸⁶

Hac ibadetinin gerek Kur'an-ı Kerîm, gerekse hadis-i şerîfler üzerinden Müslümanlara farz kılındığı beyan edilmiştir. Bir ibadetin farz olması, mükellef olan Müslümanlardan kesinlikle yapılması istenilen amel anlamına gelmektedir.²⁸⁷ Kur'an-ı Kerîm'de “(...) oraya gitmeye gücü yetenin O evi ziyaret etmesi Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki Allah hiçbir şeye muhtaç değildir.”²⁸⁸ buyurulmuştur. Hz. Peygamber'de (s.a.v.) bir gün ashabına hutbe verirken şöyle buyurmuştur: “*Ey İnsanlar! Allah Haccı sizlere farz kılmıştır. Öyleyse haccedin. Bunun üzerine bir adam ‘Ya Resûlallah her sene mi haccedelim?’ diye sordu. Resûlullah (s.a.v) herhangi bir cevap vermedi. Ancak adam sorusunu üç kez tekrarladı. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): ‘Ben sizi bıraktıkça siz de beni bırakın. (Soru sormada ısrarcı olmayın) Şayet evet deseydim her sene haccetmek üzerinize vacip olurdu ve siz buna güç yetiremezsiniz’ diye buyurdu.*”²⁸⁹

Yukarıda zikredilen Âli İmrân suresinin 97. Ayeti ile haccın Müslümanlar üzerine farz kılındığı bildirilmiştir. Ardından zikredilen Ebû Hüreyre (ö. 58/678) kanalıyla bizlere ulaşan hadis-i şerîf ile de bu mükellefiyet tasdik edilmiştir. Ancak haccetmenin ömürde bir kere mi yoksa her sene mi farz olduğu noktasında ki mübhemliği de Hz. Peygamber (s.a.v.) “*her sene haccetmeye gücünüz yetmez*” buyurarak ortadan kaldırmıştır.

²⁸⁴ Nesâî, Menâsikü'l-hac, 4 (No. 2627).

²⁸⁵ Mehmet Görmez, vd. *Hadislerle İslam* vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları 2013/ *Hadislerle İslam* 1,524.

²⁸⁶ Bünyamin Erul vd. *Haccı Anlamak* (Ankara: DİB Yayınları, 2018) 10,12, 23.

²⁸⁷ İbrahim Kâfi Dönmez, “Farz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995) 12/184.

²⁸⁸ Âli İmrân, 3/397.

²⁸⁹ Buhârî, “Muhsar”, 9-12 (No. 1819-1922); Müslîm, “Hac”, 407 (No. 3238); Nesai, “Hac”, 1.

Hac ibadetinin İslâm öncesi ve İslâm sonrası muhatap olduğu değişiklikleri inceleyebilmek için öncelikle İslâm'da farz kılınış sürecine ve Hz. Peygamber'in yapmış olduğu hacca değinmek gerekmektedir.

1. Hz. Peygamber'in Hac Emirliği ve Veda Haccı

Hz. Peygamber (s.a.v.) hac farz kılınıncaya kadar umreler yapmıştır. En son umresini hicretin sekizinci yılında yaptıktan sonra Huneyn gazvesi için Mekke'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Vekili olarak Müslümanlara haclarını öğretmek için Attâb b. Esîd'i²⁹⁰ (ö.13/634), dinlerini öğretmesi için de Muâz b. Cebel'i²⁹¹ (ö. 17/638) kendisinden sonra Mekke'de bırakmıştır.²⁹² Attâb b. Esîd'in Müslümanlara öğrettiği hac, farz kılınmadan önceydi ve bir anlamda Cahiliyedeki uygulamalardan tam anlamıyla arındırılmış değildi. Hicretin dokuzuncu senesi hac Müslümanlara farz kılınmıştır. Hz. Peygamber o sene hac emiri olarak Hz. Ebû Bekir'i (ö. 13/634) göndermiş, onuncu sene de kendisi haccetmiştir.²⁹³

Hz. Ebû Bekir'in hac emiri olarak tayin edilmesinden sonra Müslümanlar Hz. Ebû Bekir ile birlikte haccetmek için yola çıkmışlardır. Hz. Ebû Bekir, yola çıktıktan sonra Tevbe suresi nazil olmuştur. Hz. Ali (ö. 40/661) Hz. Ebû Bekir'e bu surenin nazil oluşunu ve bununla birlikte bir takım yasaklamaları haber vermek üzere Hz. Peygamber'in görevlendirmesiyle yola çıkmıştır. Hz. Ebû Bekir Hz. Ali'ye “*Emir olarak mı, memur olarak mı geldin?*” diye sormuş, Hz. Ali'de “*Memur olarak geldim*” diye cevap vererek gerekli haberleri ilettikten sonra Medine'ye geri dönmüştür.²⁹⁴ Bu haberin üzerine Hz. Ebû Bekir, Müslümanlarla birlikte haccettikten sonra onlara “*Artık bu yıldan sonra hiçbir müşrik Mescid-i Harâm'a ayak basamayacak, hiç kimse Kâbe'yi çıplak tavaf edemeyecek, Cennet'e yalnızca Müslümanlar girecek ve Allah Resulü ile anlaşması olanlar süresi doluncaya kadar anlaşmaya riayet edecekler*” emirlerini ilan etmiştir.²⁹⁵ Hz. Peygamber'in hac emirliği vazifesini tayin etmesinin ardından artık ilerleyen süreçlerde de birçok idareci hac emiri olarak vazifeliler tayin etmiş, böylece hac emirliği şeklinde maruf olan bir vazife hac ibadeti literatüründe yerini almıştır.²⁹⁶

²⁹⁰ Fahrettin Atar, “Attâb b. Esîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1991), 4/93.

²⁹¹ M. Yaşar Kandemir, “Muâz b. Cebel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/336-338.

²⁹² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/195.

²⁹³ Adem Tutar, “İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Peygamberin Hac Emirliği Tesisi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2001),81.

²⁹⁴ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 9 (No. 3092); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/121-123.

²⁹⁵ Buhârî, “*Hac*”, 67 (No. 1622).

²⁹⁶ Murat Eroğlu, “Hacıların Yöneticisi olarak Hac Emîrinin Görevleri”, *Hac Tarihi* 1/ 6 (Aralık 2021),340-343.

H. Peygamber (s.a.v.), H. Ebû Bekir'in hac emirliği nezaretinde yapılan haccın ertesini senesi artık hac emiri tayin etmeden kendisi hac yolculuğuna çıkmıştır. Esasen H. Peygamber'in hicretten önce de birçok kez haccettiğine dair kaynaklarımızda bilgiler mevcuttur. Ancak söz konusu olan hac, bu ibadetin farz kılınmasından sonra H. Peygamber'in yerine getirdiği, kaynaklarımızda "Veda Haccı" ismiyle yer tutan hacdır ve hicretin onuncu yılına tekabül etmektedir.²⁹⁷

H. Peygamber (s.a.v.), hac farızasını yerine getirmek için bizzat kendisi yola çıkmıştır. H. Peygamber (s.a.v.), Zilkâde'nin 24. günü hac hazırlıklarına başlayarak, ümmetine de hazırlık yapmaları için emir gönderdi. Kısa bir zaman içerisinde Ashab-ı Kirâm binekli ve bineksiz farketmeksizin hazırlıklarını tamamlayıp H. Peygamber'in çağrısına icabet ettiler.²⁹⁸ H. Peygamber (s.a.v.), ashabına haccın görevlerini, ihram ile ilgili kuralları ve haccın diğer menâsikleri ile alakalı ahkâmını öğretti.²⁹⁹ 25 Zilkâde günü öğlen namazını dört rekât olarak kılıp saçlarını yağlayarak güzel kokular sürdü. Ardından ihram olarak üstüne ridâsını, altına izârını giydi. İkinci vakti olmadan Medine'den ayrılarak yola çıktı. Birçok sahabî H. Peygamber'e yolda katıldı ve H. Peygamber'in dört bir tarafından O'nunla birlikte yolculuk yaptılar.³⁰⁰ Seferî olarak ikinci namazını, ardından akşam ve yatsı namazlarını Zulhuleyfe'de kıldı ve orada konakladı.³⁰¹

H. Peygamber (s.a.v.), 26 Zilkâde günü de sabah namazının ardından guslederek ihrama girdi.³⁰² Ardından bir deve istedi ve bu devenin kurbanlık olduğunun anlaşılması için ona bazı işaretler koydu. Daha sonra hac için telbiye getirdi.³⁰³ 6 Zilhicce günü H. Peygamber (s.a.v.), Zûtuva'da sabah namazını kılarak gusletti ve Mekke'ye doğru hareket etti.³⁰⁴ Mekke'ye gelince artık telbiye getirmeyi bıraktı.³⁰⁵ Mescid-i Haram'a girince önce abdest aldı, Hacerülesved'i selamlayarak tavaf etti. Bu tavafın ilk üç şavtını koşar adım, kalan dört şavtını da yürüyerek yaptı. Hacerülesved ile Rûkn-i Yemânî arasında "*Rabbenâ âtinâ fi'd-dünyâ haseneten ve fi'l-âhireti haseneten ve kınâ azabe'n-nâr (Rabbimiz bize dünya ve ahirette iyilikler ver ve bizi cehennem azabından koru)*" duasını okudu.³⁰⁶ Ardından tekrar Hacerülesved'i selamlayarak "*Ben de Allah'ın başladığından başlıyorum*" buyurarak Safâ

²⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 5/236-237.

²⁹⁸ Müslîm, "Hac", 18 (No. 2802).

²⁹⁹ Nevevî, *el-Minhâc*, 8/172.

³⁰⁰ Buhârî, "Hac", 23 (No. 1545).

³⁰¹ Buhârî, "Cihâd", 104 (No. 2951); Müslîm, "Hac" 48 (No. 2843).

³⁰² Tirmizî, "Hac" 16 (No. 830).

³⁰³ Müslîm, "Hac", 27 (No. 2820).

³⁰⁴ Buhârî, "Hac", 38-39 (No. 1573-1574).

³⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 7/ 517.

³⁰⁶ Ebû Dâvud, "Menâsik", 51 (No. 1892).

tepesine çıktı ve oradan Merve'ye doğru sa'y yaptı.³⁰⁷ Ardından bayram günü kurban kesinceye kadar ihramdan çıkmadı ve ihram yasaklarından hiç birini yapmadı.³⁰⁸

Hiz. Peygamber (s.a.v.), 7 Zilhicce günü yanında kurbanlıkları olmayanlar için Kâbe'yi tavaf ederek Safâ ve Merve'de sa'y yapmalarını, ardından tıraş olarak ihramdan çıkmalarını emretti.³⁰⁹ Kendisi de hacca niyet ederek artık Arafat'tan dönüneye dek Kâbe'ye yaklaştı.³¹⁰ 8 Zilhicce günü Mina'ya doğru hareket etti ve sahabîler de yeniden hacca niyetlendi. Bu gün aynı zamanda terviye günüdür.³¹¹ Hiz. Peygamber öğle, ikindi, akşam, yatsı ve sabah namazlarını Mina'da kıldı.³¹² 9 Zilhicce günü Kurban Bayramı arifesidir. Hiz. Peygamber (s.a.v.), o gün Mina'dan kuşluk vaktinde Arafat'a geçti ve güneş batıya kayıncaya kadar orada konakladı. Ardından öğlen namazını ve yeni bir kametle ikindi namazını kıldırdı. Namazdan sonra devesinin üzerinde ashabına "Veda Hutbesi" olarak bilinen hutbesiyle hitap etti.³¹³

Hiz. Peygamber (s.a.v.), 10 Zilhicce günü sabah namazını kılarak Kuzah ismi verilen yere geçti ve orada gün iyice aydınlanıncaya kadar vakfe yaptı ve güneş doğmadan yola çıktı.³¹⁴ Akabe cemresine taş atılacağı zaman İbn Abbas'a (ö. 68/ 687-88) taş toplamasını emretti. O'da Hiz. Peygamber için yedi tane parmaklarla atılacak büyüklükte taş topladı ve Hiz. Peygamber şeytan taşlama mahalline gelince her bir taş için tekbir getirerek taşları attı.³¹⁵ Ardından büyük cemreyi taşıladı.³¹⁶ Şeytan taşlamaların ardından Hiz. Peygamber kurban yerine giderek bizatihi kendisi kurbanlarını boğazladıktan sonra başını tıraş etti.³¹⁷ Kurbanlarını kestikten sonra ashabına Mina'da ikinci bir hutbe daha irad etti. Bu hutbe Hiz. Peygamber'in "*Beni iyi izleyerek haccınızı öğrenin. Belki bundan sonra artık sizlerle haccedemem*" buyurarak ashabıyla vedalaştığı bir konuşma gibiydi.³¹⁸ Ardından Hiz. Peygamber, insanların kendisini rahatlıkla görebilmesi ve sorularını sorabilmesi için devesinin üzerinde Kâbe'yi tavaf edip, Safâ ve Merve arasında sa'y yaptı. Elindeki "mihcen"

³⁰⁷ Müslîm, "Hac", 147 (No. 2950).

³⁰⁸ Buhârî, "Hac", 63, 104 (No. 1614-1615, 1691).

³⁰⁹ Buhârî, "Hac", 23 (No. 1545).

³¹⁰ Buhârî, "Hac", 70 (No. 1625).

³¹¹ Kurban bayramı arifesinden bir önceki gündür. Ayrıntılı bilgi için b.k.Salim Öğüt, "Terviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/ 520-521.

³¹² Müslîm, "Hac", 147 (No. 2950).

³¹³ Ebû Dâvud, "Menâsik", 61 (No. 1916-1917).

³¹⁴ Tirmizî, "Hac", 54 (No. 885); Müslîm, "Hac", 147 (No. 2950).

³¹⁵ İbn Mâce, "Menâsik", 63 (No. 3029); Tirmizî, "Hac", 54 (No. 885).

³¹⁶ Müslîm, "Hac", 312 (No. 3139).

³¹⁷ Müslîm, "Hac", 147 (No. 2950); Buhârî, "Cihâd", 105 (No. 2952); Buhârî, "Meğâzî", 78 (No. 4411).

³¹⁸ Müslîm, "Hac", 310 (No. 3137).

isimli değnekle Hacerülesved'i selamladıktan sonra tekrar Mina'ya geri dönü ve öğlen namazını orada kıldı.³¹⁹

Hiz. Peygamber (s.a.v.), 11 Zilhicce günü şeytan taşlamak üzere cemrelere gitti. Tekbirler getirerek her bir cemreye yedişer taş attı.³²⁰ 12 Zilhicce günü Mina'da kalarak yine her üç cemreye yedişer taş attı. Böylece cemrelere taş atmayı tamamlamış oldu.³²¹ 14 Zilhicce günü ashabından Medine'ye dönecekler için dönüş emri verdi ve ashabıyla birlikte sabah namazını kılıp Kâbe'yi tavaf etti. Ardından Medine'ye doğru yöneldi.³²² Hiz. Peygamber (s.a.v.), 22 Zilhicce günü Medine'ye varmıştı ve bu ziyaretten birkaç ay sonra vefat etti.³²³

Hiz. Peygamber (s.a.v.), hacın Müslümanlara farz kılınmasının ardından hac emiri olarak görevlendirmeye Hiz. Ebû Bekir'i (ö. 13/634) göndermiş, ertesini sene bizzat kendisi ümmetine uygulamalı olarak haccı öğretmiştir. *"Beni iyice izleyip haccınızı öğrenin"* uyarısı Hiz. Peygamber'in amacını ortaya koymaktadır. Bu haccı tamamladıktan birkaç ay sonra Hiz. Peygamber'in vefat etmesi sebebiyle bu hacca "Veda Haccı" ismi verilmiştir.³²⁴

Hac ibadeti farz kılınmadan önce de Hiz. Peygamber'in haccettiğine dair bilgilerin olduğundan bahsetmiştik. Ancak Hiz. Peygamber'in bu haclarından ne gibi değişikliklerin yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Zira o zamanlar hac henüz farz değildi. Bu sebeple hacın sünnetlerine, ahkâmına, menâsiklerine, hâsılı hac ile ilgili Müslümanları ilgilendiren tüm bilgilere ulaşmak için farz kılındıktan sonra Hiz. Peygamber'in yaptığı Veda Haccına bakılması gerekmektedir.

Hicretin 10. Senesi Hiz. Peygamber'in yapmış olduğu haccı inceleyip konu hakkında malumat sahibi olduktan sonra Cahiliye döneminde yapılan hac ile ilgili bir takım mukayeselerde bulunabiliriz.

2.1. Hac İbadeti Üzerinde Yapılan Bazı Değişiklikler

Hac ibadetinin İslâm öncesi dönem olan Cahiliye döneminde de yapıldığı bilinmektedir. Ancak Cahiliye döneminde hac, bir ibadet olmaktan ziyade ekonomik bir faaliyet olarak görülüyordu. Hiz. Peygamber (s.a.v.)'de Medine'ye hicretten önce defalarca

³¹⁹ Buhârî, "Hac", 48 (No.1607); Müslîm, "Hac", 255, 355 (No.3075, 3165).

³²⁰ Buhârî, "Hac", 142 (No. 1753); İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, Thk: Şuayb el-Arnaud (Beyrut: Messesetür'r-Risale, 1992), 2/ 285-286.

³²¹ Buhârî, "Hac", 75 (No. 1745).

³²² Buhârî, "Umre", 9 (No. 1788).

³²³ Ebû Davûd, "Cihâd", 166 (No. 2782).

³²⁴ İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, 2/102.

kez haccetmiş, ancak bu ibadet üzerindeki düzenlemeleri haccın farz oluşundan sonra gerçekleştirmiştir.³²⁵

2.1.1. Haccın Yalnızca Kâbe'ye Özgü Hale Gelmesi

Hac ibadeti denilince akla ilk gelen kavram Kâbe'dir. Kâbe yapıldığı ilk günden beridir kutsallığını korumaktadır. Söz konusu kutsallığının yanı sıra Müslümanların muhabbetine de mazhar olmuştur. Hz. Peygamber'in "(Ey Kâbe) *Sen ne güzelsin, kokun ne güzel. Sen ne yücesin, saygınlığın ne yüce.*" sözleri bu kutsallık ve muhabbetin boyutlarını ortaya koymaktadır.³²⁶ Kâbe'yi içine alan mescit sınırlarına ise Mescid-i Harâm denilir. Mescid-i Harâm da yine son derece kutsal bir konumdadır. Hz. Peygamber'in "*Mescid-i Harâm'da kılınan bir namaz, diğer mescitlerde kılınan bir namazdan yüz bin kat daha faziletlidir.*" sözleri bu önemi izah etmektedir.³²⁷

Merkezine Mescid-i Harâm'ı alan hac ibadeti de tıpkı Kâbe ve Harem gibi kutsaldır. Hz. Peygamber'in Yüce Allah için yapılmış, fısktan sakınılarak yerine getirilen bir haccın, muhabbetini anasından doğduğu ilk günkü haline getireceğini, yani tüm günahların affedilmesine vesile olacağını Müslümanlara bildirmesi haccın önemini beyan etmektedir.³²⁸

Cahiliye döneminde hac ibadetinin ifasına bakıldığında haccın yalnızca Kâbe'ye özgü olmayıp, putları için inşa ettikleri evlerinde de haccettikleri görülmektedir.³²⁹ Putlarını tavaf edip,³³⁰ onların huzurunda tıraş olup, putlarına kurbanlar sunmuşlardır.³³¹ Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.) Nübüvvetinden önce hiçbir zaman müşriklerin yaptığı bu uygulamalara dâhil olmadığı gibi, Nübüvvetinden sonra da tevhid inancına aykırı tüm uygulamaları ayakaltına almıştır.³³² Mekke'nin fethi ile kutsal mabet Kâbe, şirkin boyunduruğundan kurtarılmıştır.³³³ Hz. Peygamber (s.a.v.), tevhidden şirki arındırma sürecine müşriklerin Kâbe'ye yerleştirdikleri üç yüz altmış adet putu kırarak başlamıştır.³³⁴ Hz. İbrâhim ile Hz.

³²⁵ Ali Akpınar, "Cahiliye Dönemi Haccından İbrahîmî Hacca Dönüş", *Bütün Yönleriyle Hac Tartışmalı İlmî Toplantı*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015) 77,86.

³²⁶ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kavzîni, *es-Sünen*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâki. (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütüb'i-Arabi, t.y.), "Fiten", 2 (No.3932).

³²⁷ Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Şuayb el- Arnaûd. (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye. 1430/ 2009), "İman", 2 (No.211).

³²⁸ Müslîm, "Hac", 438 (No.3278).

³²⁹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 351.

³³⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 355.

³³¹ Buhârî, "Menâkıb", 12 (No. 3524); Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/ 196.

³³² Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), 35.

³³³ Görmez vd., *Hadislerle İslâm*, 1/235.

³³⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 122-127.

İsmâil'i fal oklarıyla şans ararken tasvir eden resimlerin lanet okunarak atılması³³⁵ ve daha diğer nice puthanenin ve putun imha edilmesi bu temizlik hareketinin bir parçasıdır.³³⁶

Hz. Peygamber (s.a.v.), şirki ve şirk kalıntılarını yalnızca yeryüzünden değil, esasında zihinlerden kıyamete dek temizlemek üzere gayret sergilemiştir. Bu sebeple “*Hac Arafattır.*” buyurarak hacın yalnızca belirlenen menâsiklerde ifa edilebileceğini ve yalnızca Yüce Allah'a sunulması gereken bir ibadet olduğunu tescil etmiştir.³³⁷ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de de “*Beyt-i Atîk'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler.*” buyurularak tavaf edilecek yani hac yapılacak yerin Kâbe olduğu açıkça belirtilmiştir.³³⁸

2.1.2. Haccın Vaktine Müdahale Edilememesi

İslâm'da ibadet takvimi ay hesabına göre belirlenir. Buna bir Kamerî takvim türü olan “Hicrî Takvim” denilmektedir. Başka bir ifadeyle Müslümanların dini takvimidir. Bu takvim, Tevbe suresinin 36-37. Ayetlerini³³⁹ ve Hz. Peygamber'in bu konudaki hadislerini referans alarak düzenlenmiştir.³⁴⁰ İbadetlerin zamanı ay yılı hesabına göre tutulduğundan, ibadetlerin vakitleri yıllara göre değişiklik göstermektedir. Örneğin; bir dönem yaz mevsimine rastlayan Ramazan ayı, bir dönem kışa rastlamaktadır. Bunun sebebi ay hesabının esas alınmasıdır.

İbadetlerde böyle bir takvimin esas alınmasının sebebi hakkında Yüce Allah'ın insanları, eşlerinden, evlatlarından, sevdikleri çevreden ve her şeyden ibadetleri uğruna taviz verip veremeyecekleri hususunda imtihan etmeyi dilemesi yorumu yapılmıştır. Zira Kamerî takvim ile yılın her ayının ve her mevsiminin şartlarına göre hareket edilmiş olunacaktır. Böylece Yüce Allah, kulunun her türlü şart ve zemine göre vaziyet alabilmesini sağlayarak onu terbiye etmiş olacaktır.³⁴¹

Cahiliyede Müşrikler, birinci bölümde “Nesî” başlığı altında detaylı olarak anlatıldığı üzere hacın vakti ile oynuyorlardı. Bunu yapmalarının sebebi ise yılın değişik zamanlarına rastlayacak olan hac ibadetine, mevsimin olumsuz şartlarından ötürü hacıların rağbet göstermeme ihtimaliydi. Bölgenin coğrafi konumu ve iklim özellikleri göz önüne alındığında yaz aylarına rastlayacak olan bir hac ibadetine, zorlukları fazla olacağı için civar bölgelerden hacıların rağbet göstermeme ihtimali yüksek olacaktı. O zaman da Mekkeli müşrikler siyasî

³³⁵ Buhârî, “Enbiyâ”, 8 (No. 3352).

³³⁶ İbn Hişâm, *es- Sîre*, 1/124.

³³⁷ Tirmizî, “Hac”, 57 (No. 889); Ebû Davud, “Menâsik”, 69 (No. 1949); İbn Mâce, “Menâsik 37 (No. 3015).

³³⁸ Hac, 22/29.

³³⁹ “Şüphesiz Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah Katında ayların sayısı on ikidir. (...)”

³⁴⁰ A.Necati Akgür, “Takvim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 2 Haziran 2022).

³⁴¹ Yusuf el-Karadâvî, *İbâdetü'l-İslâmiyye*, (Kâhire: el-Mektebetu'l-Vahbe, 1995) 303.

ve ekonomik anlamda darbe yemiş olacaktı. Bunun önüne geçmek için hacın vaktini kış mevsimine sabitliyorlardı.³⁴²

Ancak İslâm'ın ibadetlerin vaktini tayin etme metodolojisine bakıldığı zaman böyle bir durumun söz konusu dahi olmadığı görülmektedir. Zira İslâm ilâhi bir dindir ve beşere söz söyleme hakkının tanınmadığı konularda kullara herhangi bir düzenleme yapma yetkisi vermemiştir.³⁴³ Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de *"Aylara ek yapmak, inkârcılığı artırmaktan başka bir şey değildir, inkârcıların daha da sapmasına yol açmaktadır"* buyurularak bu eylemin Yüce Allah tarafından yasaklanan bir eylem olduğu açıkça beyan edilmiştir.³⁴⁴ Böylece İslâm'a aykırı olarak geçmişte yapılan tüm uygulamaların kaldırıldığı gibi bu uygulama da kaldırılmıştır.

2.1.3. Hac İle Umreyi Tefrik Zorunluluğunun Kaldırılması

İslâm'ın beş temel ilkesinden birisi hac ibadetidir. Hac ibadetine verilen öneme ithafen umre de İslâm'da önemli bir yere sahiptir. Öyle ki Hz. Peygamber'e umre yapmanın farz olup olmadığı sorulunca *"Farz değildir, ancak umre yapmanız yapmamanızdan daha hayırlıdır"* şeklinde cevap vermiştir. Bu hadisi büyük İslâm alimi İmam Tirmizî (ö. 279/892) kurban bayramında yapılan hacca "Haccü'l-ekber" (büyük hac), umreye ise "Haccü'l-asgâr" (küçük hac) ismini vererek izah etmiştir. İmam Şafi'nin (ö. 204/820) ise *"umre yapmak hiçbir ilim adamının terk edilmesine ruhsat veremeyeceği bir sünnettir."* sözleri İslâm'ın umreye verdiği kıymetin Hz. Peygamber'le birlikte ulemanın dilinden de teyit edilmesi anlamına gelmektedir.³⁴⁵

İslâm da hac ibadeti üç farklı türde yapılmaktadır. İfrad, Temattu ve Kıran haccı olmak üzere her bir ibadet şekli için farklı isimler verilmiştir. Bir kimsenin umre yapmadan yalnızca hacca niyetlenmesine İfrad, hac mevsiminde önce umreye yaparak ihramdan çıktıktan sonra tekrardan hacca niyetlenip ihrama girmeye Temattu, tek ihramla önce umre sonra da hac yapmaya da Kıran haccı isimleri verilmiştir.³⁴⁶

Cahiliye döneminde de hac ibadetinin yapıldığından önceki bölümde bahsedilmişti. Cahiliyede hac ibadeti gibi umreye de özen gösteriliyordu. Ancak o zaman umre hacdan ayrı

³⁴² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/1172; Fayda, "Nesî", 32/578-579.

³⁴³ el-Ahzâb 33/36.

³⁴⁴ et-Tevbe 9/37.

³⁴⁵ Tirmizî, "Hac", 88 (No. 931).

³⁴⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethü'l-bârî şarhu Sahîhi'l- Buhârî*. (Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1379/1959), 2/75-782; İbn Hacer, *Zâdü'l-Meâd*, 2/113; Nevevî, *el-Minhâc*, 5/191-192.

bir ibadet halindeydi.³⁴⁷ Öyle ki umreyi hac ile birlikte yapmak Müşriklere göre en büyük günahı.³⁴⁸ Bu sebeple hac ve umreyi tefrik edip umreyi farklı bir mevsime erteliyorlardı. Umreyi hacdan ayırmalarının sebebi Hums'un bu işi ticarî bir sektör olarak görüyor olmasıydı.³⁴⁹

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in haccının İfrad, Temettu ve Kıran haclarından hangisi olduğu yönünde çeşitli rivayetler bulunmaktadır.³⁵⁰ Bu sebeple Hz. Peygamber'in haccının hangisi olduğu yönünde birbirinden farklı yorumlar yapılmıştır. İmam Şafî gibi Hz. Peygamber'in İfrad haccı yaptığı görüşünde olanlar bulunmakla birlikte, Hz. Peygamber'in ifrad haccına niyet edip ardından bu haccına umreyi de katarak kıran haccına çevirdiği yönünde yorumlar da yapılmıştır.³⁵¹ Bu görüşlerin hangisinin daha doğru olduğu yönündeki tartışma çalışmamızın konusu olmadığı için meselenin detaylarına girilmemiştir. Ancak şu hakikat rahatlıkla söylenebilir ki Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisi kıran haccı yapmamış dahi olsa ashabına bunu tavsiye etmiştir.³⁵² Dolayısıyla hac ve umrenin Cahiliye dönemindeki uygulamaların aksine birbirinden ayrılma zorunluluğunun olmadığı, böylece bu dayatmanın Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından ortadan kaldırıldığı görülmektedir.

İslâm'da hac ve umrenin birbirinden ayrılma zorunluluğu bulunmamaktadır. Hac için ihrama girilen Şevval, Zilkade ve Zilhicce (ilk on günü) aylarında umre için de niyet edilebildiği gibi, yılın herhangi bir zamanında da umre için ihrama girilebilmektedir.³⁵³ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) adet olan eşi Hz. Âişe'ye adeti bittikten sonra terviye günü ihrama girip umre için tavaf yapabileceğini bildirmesi umre için herhangi bir zamanın tayin edilmediğini göstermektedir.³⁵⁴ Ancak yılın herhangi bir döneminde de umrenin yapılabilmesi bir kolaylık olup hac mevsimi de bu süreye dâhildir. Yani bir hacının dilemesi halinde hac mevsiminde umre yapabilmesinin önü açılarak Cahiliyeye ait olan bir uygulama daha kaldırılmıştır.

2.2. Kâbe Hizmetleri Hakkında Mukayeseler

Kâbe'nin inşa edilmesi ilahî emirle gerçekleşmiştir.³⁵⁵ Bu emirle birlikte Mekke zamanla, Kâbe'yi bağrında bulundurmasından ötürü bir uğrak yeri, ticaretin ve ibadetin

³⁴⁷ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 6/ 392.

³⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/393.

³⁴⁹ İbrahîm eş-Şerîf, *Mekketu ve'l-Medînetu*, 195; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*, 176.

³⁵⁰ Müslîm, "Hac", 17, 27 (No. 122, 185); Tirmizî, "Hac", 10 (No.820); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/448.

³⁵¹ Nevevî, *el-Minhâc*, 5/592-595.

³⁵² Buhârî, "Hac", 37 (No. 1572); Müslîm, "Hac" 203; Tirmizî, "Hac" 89 (No. 932).

³⁵³ Buhârî, "Hac", 33 (No. 1560).

³⁵⁴ Buhârî, "Hac", 33 (No. 1560), İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/74-75.

³⁵⁵ Buhârî, "Enbiya", 8 (No. 3342), 40 (No. 3417); Müslîm, "Mesâcîd", 2 (No. 520).

merkezi haline gelmiştir.³⁵⁶ Bu gelişim beraberinde Kâbe'ye karşı bir takım sorumluluklar doğurmuştur. Esasında Kâbe hizmetleri, Yüce Allah'ın Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'e "*Tavaḫ, rûkû ve secde edecek kimseler için evimi (Kâbe) tertemiz tutun.*" emri ile başlamıştır.³⁵⁷ Bu ayet ile emredilen şeyin Kâbe'nin putlardan arındırılması olabileceği gibi, maddî kirlerden temizlemek olabileceği şeklinde yorumlar da yapılmıştır.³⁵⁸ Kâbe'yi temiz tutma gayreti zamanla beraberinde başka alanlarda da sorumluluk hissettirmiş ve bu sorumluluk Kâbe'ye gelen hacılara hizmet etmeye kadar varmıştır. Nihayetinde ortaya Kâbe'nin örtüsünü değiştirmek, temizlemek, hacılara su ve yiyecek ikram etmek, Kâbe'nin perdedarlığı, sancaktarlığını üstlenmek gibi farklı hizmet kalemleri çıkmıştır.³⁵⁹

Bu hizmet çeşitliliği İslâm'dan önce daha belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Zira Cahiliyede bu hizmetleri yürüten kişiler olmak, bir üstünlük sebebi sayılıyordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise bu vazifeler üzerinde çeşitli değişiklikler yaparak kimilerini ortadan kaldırmış, kimilerini daha kurumsal hale getirmiştir.

2.2.1. Hicâbe/ Sidâne ve Livâ Hizmetlerinin Kaldırılması

Kâbe hizmetlerinden olan Hicâbe, Kâbe'nin perdedarlığıyla alakalıdır. Sidâne, Kâbe'nin muhafızlığının yapılması, Livâ ise sancaktarlığının yapılması anlamına gelen görevlerdir.³⁶⁰

Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber (s.a.v.), Kâbe'nin anahtarını Abdüddâroğullarından alarak bizzat kendisi kapıyı açmış ve Kâbe'ye girmiştir. Elinde anahtarla Kâbe'den çıktıktan sonra amcası Abbas (ra), "*Ya Resûlallah, Hicâbe ile Sikâye vazifesini bana ver*" dedi. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.), Nisâ 58. Ayete istinaden bu işte ehil olanın Ebû Talha oğulları olduğuna kanaat ederek perdedarlık vazifesini onlara vermiştir. "*Ey Ebû Talha oğulları! Kâbe'nin anahtarını sizler alın ve Kâbe'de meşru işler yapın. Bu anahtar artık ebedî olarak sizde kalsın. Bunu sizden zalimlerden başkası alamaz.*" buyurarak, Kâbe'nin anahtarını onlara teslim etmiştir.³⁶¹

Kâbe, Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethetmesinin üzerine artık belli kişilerin tekeline kurtarılıp, tüm Müslümanların ortak hazinesi haline gelmiştir. Bu durum, artık kimsenin Kâbe'ye yaklaşılmasına izin vermemesi, dış etkenlerden Kâbe'yi korumasına

³⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 2/335; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/173.

³⁵⁷ el-Bakara 2/125.

³⁵⁸ Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 1/289-296.

³⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, 1/112; İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 29-30.

³⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 2/335; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/173; İbn Sa'd, *et-Tabakat*, 1/112; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 29-30.

³⁶¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 115.

ihtiyacın kalmaması neticesini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber, Hicâbe, Sidâne ve Livâ hizmetlerini yürürlükten kaldırmıştır.³⁶²

Hz. Peygamber'in söz konusu olan hizmetleri yürürlükten kaldırması, tüm hizmetler hakkında aynı durumun olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim yemek ve su ikram etmek olan Rifâde ve Sikâye hizmetlerini yürürlükten kaldırmamış, işleyişleri hakkında revizyon yoluna gitmiştir.

2.2.2. Rifâde ve Sikâye Geleneğinin Kurumsallaştırılarak Devam Ettirilmesi

Hz. Peygamber (s.a.v.), insanlara yemek ikram etmeyi çok sever ve ümmetini sürekli olarak yemek ikram etme hususunda teşvik ederdi.³⁶³ Öyle ki Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretinde Medine'ye gelir gelmez ümmetine verdiği mesajlardan birisi “*Ey insanlar! Selâmı yaygınlaştırın, yemek yedin ve insanlar uykudayken (gece) namaz kılın ki, esenlik içinde cennete giresiniz.*” sözleri olmuştur.³⁶⁴ Yine Hz. Peygamber “*bir kişilik yemek iki kişiye, iki kişilik yemek dört kişiye, dört kişilik yemek sekiz kişiye yeter*”³⁶⁵ buyurarak yemeği olmayanlarla paylaşmaya teşvik etmiştir.³⁶⁶

Hz. Peygamberin bu tavrı, yemek ikram etmenin Müslümanlığın cömertliği telkin etmesinin bir sonucudur. Normal zamanlarda yemek ikram etmek Hz. Peygamber'in nazarında bu kadar kıymetliken, hacceden hacıların yemek ihtiyacının yalnızca Yüce Allah rızası için karşılanması elbette ki yine takdire mazhar olacaktır. Bu sebeptendir ki Hz. Peygamber (s.a.v.), Cahiliyede de büyük önem verilen hacılara yemek ikram etme hizmetini kaldırmadan devam ettirmiştir. Ancak Cahiliyede bu vazife bazı kişilerin kontrolünde gerçekleşiyor ve Hums'un koyduğu kurallara göre yemek ikramı ya da satışı gerçekleştiriliyordu.³⁶⁷ Hz Peygamber bu uygulamalara son verip, Rifâde hizmetini şahısların ve bazı kabilelerin uhdesinden alarak, kurumsal bir hizmet şeklinde bu ikramın devam ettirilmesini sağlamıştır.³⁶⁸

Hacılar su ikram etmek anlamına gelen Sikâye vazifesi de Cahiliyede uygulanıyor diye ortadan kaldırılmamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de de “sikâyete'l-hacc (سِقَايَةُ الْحَاجِّ)” ifadesi açıkça zikredilmiştir. “*Siz, hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Haram'ı imar etmeyi; Allah'a ve Ahiret gününe iman edip, Allah yolunda cihad eden kimse (lerin amelleri) gibi mi tutunuz?*”

³⁶² Hucviri Nicolson, “Kabe”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları) 6/ 9-11.

³⁶³ Buhârî, “İman”, 6 (No. 12).

³⁶⁴ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Tirmizî. *es-Sünen*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuâd Abdulkâkî vd. (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Beyani, 1395/1975), “Sıfatü'l-Kıyâme”, 42 (No. 2485).

³⁶⁵ Müslîm, “Eşribe”, 179 (No. 5368).

³⁶⁶ Buhârî, “Mevâkîtu's-salât”, 41 (No. 602).

³⁶⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 181; Feyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dîniyyi'l-câhiliyyi*, 349-352.

³⁶⁸ Küçükaşçı, “Rifâde”, 35/97-98.

Bunlar, Allah katında eşit olmazlar. Allah, zalim topluluğu doğru yola erdirmez”³⁶⁹ diye buyrularak böyle bir faaliyetin varlığı üzerinden müşriklerin kendilerini hesaba çekmeleri istenmiştir. Çünkü onlar yaptıkları bu faaliyetin, amellerin en üstünü olduğuna inanıyordu. Ancak Yüce Allah en üstün amelin iman etmek ve kendisinin yolunda cihat etmek olduğunu beyan etmiştir. Böylece Cahiliyeye ait olan bir düşünce biçimi terk edilmiştir.

Kur’ân-ı Kerîm’de de ifade buyrulduğu üzere hacılara su dağıtmak ve Mescid-i Haram’ı imar etmek Cahiliyede büyük bir övünç sebebiydi. Hz. Peygamber (s.a.v.), *“Kâbe’nin hizmeti ve hacılara su temini dışında geçmişe ait bütün övünç vesileleri, kan ve mal davaları şu iki ayağımın altındadır.”* buyurarak, dünyevî güç ve servetlerinden ötürü bir takım kişilerin aldıkları vazifelerle övünç duymalarının, kendilerini diğer insanlardan bu sebeplerle üstün görmelerinin önüne geçmiştir.³⁷⁰ Bu gibi faaliyetler diğer kabile ve toplumlara karşı bir üstünlük sebebi değil, ancak insanlığa hizmet ve İslam’ın ruhuna uygun düşen şekliyle de hayırda yarışmak olarak telakki edilmelidir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) Veda Haccı’nı ifa ettiği sırada zemzem kuyusundan kendisine de su getirilmesini istemiştir. Getirilen sudan içtikten sonra *“Sünnet olarak algılanmayacağını bilseydim ben de sizinle birlikte buradan su çekerdim”* buyurarak bu hizmetin ancak bir hayır işi olduğuna, haccın bir manâsiki olmadığına işaret etmiştir.³⁷¹

Mekke’nin fethinden sonra Sikâye vazifesi sadece zemzem suyu ile sınırlı tutulmuştur. Fetihden sonra Abbas (r.a.) (ö. 32/653), Sikâye ve Hidâne görevlerini Hz. Peygamber’den istemiş, ancak Hz. Peygamber Hidâne görevini Ebû Talha oğullarına, Sikâye görevini ise Abbas’a (r.a.) (ö. 32/653) vermiştir. Abbas’tan (r.a.) (ö. 32/653) sonra da bu vazife oğlu Abdullah’a (r.a.) (ö. 68/ 687-88) geçmiş ve O’nun soyundan gelenler bu vazifeyi devam ettirmişlerdir.

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Kâbe hizmetleri ile alakalı olan vazifelerde yaptığı değişiklikler, bu vazifelerin yapılaş şekliyle birlikte, vazifeye yaklaşım biçimi üzerinde de olmuştur. Cahiliyede bu vazifelere yaklaşım biçimi birer övünç, gurur ve üstünlük sebebi iken, Hz. Peygamber (s.a.v.) ortaya koyduğu tavır ve kişilik imarı ile bu vazifelerin Müslümanlara hizmet sebebi olarak telakki edilmesini sağlamıştır.

³⁶⁹ et-Tevbe 9/19.

³⁷⁰ İbn Mâce, “Diyât” 5 (No. 2648); Hanbel, *Müsned*, II, 36 (No.103).

³⁷¹ Müslim, “Hac”, 147 (No. 2941).

2.3. Telbiye

Telbiye, sözlükte “çağrıda bulunana cevap verme, davete icabet etme” gibi anlamlara gelmektedir.³⁷² Hac ve umreye konu olması bakımından ise bu ibadetleri yapmaya niyetlenen kişinin Yüce Allah’a karşı sunmuş olduğu bir çeşit zikirdir.³⁷³

Telbiye, İslâm’da kıymet verilen bir uygulamadır. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in “*Telbiye getiren hiçbir Müslüman yoktur ki onun sağında ve solunda bulunan ağaç, taş ve toprak onunla birlikte telbiyede bulunmasın. Bu iştirak sağ ve sol taraflara doğru arzın son hudutlarına kadar devam eder*” sözleri bu ehemmiyeti ortaya koymaktadır.³⁷⁴ Yine Hz. Peygamber (s.a.v.), hangi haccın daha faziletli olduğu kendisine sorulunca “*Yüksek sesle telbiye getirilen ve kurban kesilen hacdır.*” buyurarak telbiyenin önemini vurgulamıştır.³⁷⁵

Hz. Peygamber (s.a.v.), hac ibadeti farz olmadan evvel umrelerinde, farz olduktan sonra yaptığı Veda Haccında telbiye getirmiş, ümmetini de telbiye getirmeye teşvik etmiştir.³⁷⁶ Öyle ki Hz. Peygamber (s.a.v.) ashabıyla birlikte Veda Haccı için yola çıktığında Câbir (ö. 78/697) ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94), “*Hz. Peygamberle birlikte avazımız çıktığı kadar telbiye getirerek Mekke’ye geldik*” demişlerdir.³⁷⁷

Cahiliye döneminde de telbiye mevcudiyetini korumaktaydı. Ancak telbiyenin lafızları Hz. İbrâhim’den miras kalan hali tahrif edilmiş, lafızları değiştirilmiştir.³⁷⁸ Bazı rivayetlerde on yedi, bazı rivayetlerde yirmi telbiye çeşidi bulunmaktadır. Her bir telbiye birbirinden farklıdır. Bunun sebebi ise her bir put için ayrı bir telbiye getiriliyor olmasıdır.³⁷⁹

Cahiliyede telbiyelerin başı müşterek lafızlar halinde “Lebbeyk, Allâhümme lebbeyk.” kelimeleri olup, geri kalan kısımları her kabilenin kendi putu için söyledikleri lafızlardan oluşmaktaydı.³⁸⁰ Müşriklerin “*lâ şerîke leke*” kelimelerinden sonra hangi kelimeleri söyleyeceklerini bildiği için Hz. Peygamber (s.a.v.), “*Yazık size! Yeter artık, durun!*” diyerek onları susturmaya çalışırdı. Ancak müşrikler bu ikazları kulak ardı ederek “*İllâ şerike hüve leke. Yemlûkühû vemâ meleke.*” şeklindeki sözleriyle kendi telbiyelerini tamamlardı.³⁸¹ Böylece ortaya “Buyur Allah’ım buyur! Davetine icabet ettim, senin hiçbir ortağın yoktur.

³⁷² İbn Manzûr, “lby”, 5/431-433.

³⁷³ İbn Kayyım, *Zâdü’l-Meâd*, 2/165.

³⁷⁴ Tirmizî, “Hac”, 14 (No. 828).

³⁷⁵ Tirmizî “Hac”, 14 (No. 827).

³⁷⁶ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 71 (No. 1770); Tirmizî, “Hac”, 15 (No.829); İbn Mâce, “Menâsik”, 16 (No. 2922-2923); İmam Mâlik, “Hac”, 34.

³⁷⁷ Müslîm, “Hac”, 212 (No.3014)..

³⁷⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/118.

³⁷⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/375-376.

³⁸⁰ Ateş, *Cahiliye Örf ve Adetleri*, 127-130.

³⁸¹ Müslîm, “Hac”, 22 (No. 2807).

Ancak bir ortağın vardır ki sen ona ve onun sahip olduklarına da maliksin” anlamına gelen bir telbiye çıkmış oluyordu. Bu telbiye Kinane ve Kureys’e ait olan telbiyedir.³⁸²

Hiz. Peygamber (s.a.v.) ise, “*Lebbeyk, Allāhümme lebbeyk. Lebbeyk, lâ şerîke leke lebbeyk. İnne’l-hamde ve’n-ni’mete leke ve’l-mülk, lâ şerîke leke*” şeklinde telbiye getirmiştir ve bu telbiyeye başka bir ekleme yapmamıştır.³⁸³ “Lebbeyk” kelimesi “çağrıya kesinlikle olumlu cevap verme” anlamına gelmektedir.³⁸⁴ Bu sebeple Hiz. Peygamber’in getirmiş olduğu telbiyeyi, “Rabbim! Davetine özümlle ve sözümle tekrar tekrar icabet ettim, emrine boyun eğdim. Rabbim! Senin davetine icabet boynumun borcudur. Senin eşin ve ortağın yoktur. Rabbim! Bütün varlığımla sana yöneldim. Hamd, nimet ve mülk senindir. Senin eşin ve ortağın yoktur” şeklinde tercüme edebiliriz.

Cahiliyede yapılan telbiye türü İslâm’ın tevhid itikadına aykırı bir zihniyetin ürünüdür. Ayrıca müşrikler bu telbiye ile Cahiliye döneminde alenen şirk işlediklerini adeta ikrar etmiş olmaktadırlar. Her kabilenin kendi putuna özel bir telbiye ihdas etmesi ilahi kökenli bir ibadet olan haccın özüne aykırıdır. Ayrıca bu putları Yüce Allah’a ortak koşmaları da İslâm’ın temel prensipleriyle bağdaşmamaktadır. Hiz. Peygamber’in getirmiş olduğu telbiye ise, tam anlamıyla İslâm itikadının bir tezahürüdür. İçerisinde şirke dair en ufak bir işaret dahi bulunmamaktadır. Hiz. Peygamber (s.a.v.), ortaya koymuş olduğu telbiye ile tevhid inancına aykırı ne varsa ortadan kaldırmış, hac ibadetiyle bütünleşmiş bir zikir olan telbiyeyi ilahi misyonuna tebdil etmiştir.

2.4. Tavaf

Önceki bölümde Cahiliye döneminde tavaf yapıldığına dair bilgiler verilmişti. Kur’ân-ı Kerîm’de de “*Şüphesiz Safâ ile Merve Allah’ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe’yi ziyaret eder ve onları tavaf ederse bunda bir günah yoktur.*” buyurulmaktadır.³⁸⁵ Bu ayet, Cahiliye döneminde tavaf yapıldığı için İslâm’da da yapılp yapılamayacağına dair akıllardaki soru işaretini gidermek üzere nazil olmuş ve İslâm’da tavafın yerinin olduğunu beyan etmiştir.³⁸⁶

³⁸² İbn-i Hişâm, *es-Sîre*, 1/118.

³⁸³ Buhârî, “Hac”, 26 (No. 1549, 1550); Müslîm, “Hac”, 19; İmam Mâlik, “Hac”, 28; Tirmizî, “Hac”, 13 (No.825); Ebû Dâvud, “*Menâsik*”, 27 (No. 1812); Nesâî, “Hac”, 54 (No. 159-160).

³⁸⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 4/61.

³⁸⁵ el-Bakara, 2/158.

³⁸⁶ Buhârî, “Umre”, 10 (No. 1790).

Hiz. Peygamber (s.a.v.), hac ibadeti farz olmadan önce de Kâbe'yi tavaf ederdi.³⁸⁷ Nitekim Mekke'yi fethedince Kâbe'ye gelip O'nu tavaf ettikten sonra burada namaz kılmış³⁸⁸ ve Hacerülesved'i isti'lam etmiştir.³⁸⁹

“Bir şeyin etrafını dönmek, dolaşmak” anlamına gelen tavaf, Kâbe'nin etrafında yedi tur atarak tamamlanan ibadete verilen isimdir.³⁹⁰ Kâbe'nin etrafında atılan bir tura “şavt” ismi verilmektedir³⁹¹ ve Hiz. Peygamber (s.a.v.), bir tavafın yedi şavttan oluştuğunu bildirmiştir.³⁹² Nitekim Ashâb-ı Kirâm'dan İmrân b. Husayn'ın “Bizler tavafın yedi şavt olduğunu, Makâm-ı İbrâhim arkasında iki rekât namaz kılınacağını Resulullah'tan öğrendik” sözleri bir tavafın yedi şavttan oluştuğu bilgisini teyit etmektedir.³⁹³

Tavafın İslâm'da da var olduğu, tavaf kavramı ve bu kavramın barındırdığı diğer bileşenler hakkında kısa bilgiler verildikten sonra Cahiliye dönemi ile Hiz. Peygamber (s.a.v.) dönemlerinde “tavaf” hakkında mukayesede bulunabilmek için Hiz. Peygamber'in ne şekilde tavaf yaptığına bakmak gerekmektedir. Bu bahsi bir alt başlıkta ele almak daha doğru olacaktır.

2.4.1. Tavafın Şekli Bakımından Mukayeseler ve Tavafa “Remel” Yürüyüşünün Ziyade Edilmesi

Hiz. Peygamber dönemi ile Cahiliye dönemi tavaf hakkındaki mukayeseleri Hiz. Peygamber'in tavafını inceleyerek yapmak en doğru neticeye ulaştıracaktır. Bu sebeple bir taraftan Hiz. Peygamber'in tavafını incelerken diğer taraftan da Cahiliye dönemi uygulamaları ile mukayeselerde bulunacağız.

Hiz. Peygamber (s.a.v.), evvela guslederek ihrama girmiş,³⁹⁴ abdest alıp Hacerülesved'i selamlayarak tavafa başlamıştır.³⁹⁵ Tavafın yönü Kâbe'nin sağından, yani Kâbe'yi soluna alarak yedi şavt ile bir tavaf yapmak şeklindedir.³⁹⁶ Hiz. Peygamber (s.a.v.), tavaf esnasında bir takım dualar ve zikirlerle meşgul olmakla birlikte kendisine sorulan sorulara da cevaplar vermiştir. Ardından tavafı yine Hacerülesved'i selamlayarak bitirmiştir.³⁹⁷

³⁸⁷ Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, 1/ 455 (No. 806).

³⁸⁸ Tirmizî, “Hac”, 38 (No. 862).

³⁸⁹ Tirmizî, “Tefsîr”, 2 (No. 2967).

³⁹⁰ Paçacı, “Tavaf”, 633.

³⁹¹ Paçacı, “Şavt”, 611.

³⁹² Ebû Davud, “Menâsik”, 32 (No. 2957).

³⁹³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 18/ 219 (No. 15691).

³⁹⁴ Tirmizî, “Hac” 16 (No. 830).

³⁹⁵ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 51 (No. 1892).

³⁹⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 18/ 219 (No. 15691).

³⁹⁷ Buhârî, “Hac”, 48 (No.1607); Müslîm, “Hac”, 355 (No. 3165); İbn Kayyim, *Zâdû'l-Meâd*, 2/ 170-200.

Hiz. Peygamber'in tavafının Cahiliye d6nemi tavafı ile mukayesesinde genel anlamda Şekil y6n6nden benzerlikler olmakla birlikte, Hiz. Peygamber'in uygulamadan kaldırdığı bazı rit6eller de mevcuttur. Nitekim Cahiliyede de tavafın y6n6 Kâbe'nin sağındandı. Bir tavafın yedi Şavttan oluşması, tavafa başlangıç ve tavafı bitirme esnasında Hacer6lesved'in selamlanması Hiz. Peygamber'in de yaptığı uygulamalardır. Ancak Cahiliyede tavafın başlangıç noktası Hacer6lesved değıl İsaf putu idi. 6nce İsaf sonra Hacer6lesved selamlanır tavafa 6yle başlanırdı.³⁹⁸ Hiz. Peygamber'in haccında ise tavafın başlangıç noktası ve başlangıç Şekli yalnızca Hacer6lesved'dir. Hacer6lesved selamlanarak, tavafın başlangıç noktası burası kabul edilmiştir.³⁹⁹ Tavafın bitiş Şartı ise Nâile putunu selamlamaktı. Tavafa başlarken izlenilen yolun tersini izleyerek 6ncelikle Hacer6lesved selamlanır ardından Nâile putunu selamlayarak tavafı bitirilerdi.⁴⁰⁰ Hiz. Peygamber'in haccında tavafın bitiş Şartı da yalnızca Hacer6lesved'i selamlamaktı.⁴⁰¹

Hiz. Peygamber (s.a.v.) Cahiliyede yapılan bazı uygulamaları kaldırdığı gibi Cahiliyede olmayan bazı uygulamaları da hacca dâhil etmiştir. Bu eklemelerden birisi de remel y6r6y6ş6d6r. Remel, sa'ydan 6nce yapılan tavafın ilk 6ç Őavtında kısa ve seri adımlarla, heybetli ve ęalımli y6r6meye verilen isimdir.⁴⁰²

Hiz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabı "Yesrib humması" olarak bilinen ateşli bir hastalığa yakalanmış olarak Mekke'ye umre yapmaya gidiyordular. Bu olay Mekkelili m6şrikler tarafından duyulunca "Yarın buraya hummaya yakalanmış, bitkin d6şmüş, aciz bir topluluk gelecek" diye bir s6ylenti ęıkardılar. Bu s6ylentiye yaymakla t6m inanların Hiz. Peygamber ve ashabının durumunu g6rmeye gelip onlarla alay etmelerini hedefliyordular. Hiz. Peygamber (s.a.v.), m6şriklerin bu dedikodusundan haberdar olunca onların karşılarında zayıf ve g6cs6z g6r6nmemek içi ashabına tavafın ilk 6ç Őavtında ęalımli ve heybetli y6r6melerini emretti. M6sl6manların bu durumunu g6ren m6şrikler "Hani bunlar hastaydı ve bitkin d6şmüşlerdi. Filancadan ve filancadan daha g6çl6 ve kuvvetli g6r6n6yorlar" diyerek dağıldılar.⁴⁰³ B6ylelikle Hiz. Peygamber (s.a.v.), m6şriklerin M6sl6manlar 6zerinden kurdukları bu oyunu bozmuş oldu. 6mmetine merhamet ettiğı için Hiz. Peygamber (s.a.v.) tavafın t6m Őavtlarında

³⁹⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 120; Soysaldı, *"İslâm 6ncesi Mekke Toplumlari"*, 163.

³⁹⁹ M6sl6m, "Hac", 147 (No. 2950).

⁴⁰⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 374.

⁴⁰¹ M6sl6m, "Hac", 355 (No. 3165).

⁴⁰² 6ğ6t, "Tavaf".

⁴⁰³ Buhârî, "Hac" 55 (No. 1602); M6sl6m, "Hac" 241 (No. 3049); Tirmizî, "Hac" 39 (No. 863); Ebû Dâvud, "Menâsik" 51 (No. 1886,1889).

remel yapmayı emretmemiştir.⁴⁰⁴ İlk üç şavtta yapılan bu yürüyüş, Cahiliyede olmayıp Hz. Peygamber'in hacca yapmış olduğu bir ekleme olarak ümmetine miras kalmıştır.

Remel yapmanın hükmü, umrede ve hacda hangi tavaflarda ve kaç kez remel yapılacağı konuları hakkında mezhepler arasında ihtilaflar bulunmaktadır. Ancak çalışmamızın konusunun dışında kalması sebebiyle bu meseleye giriş yapmadan remel yapmanın hacca bir rükûn olarak ziyade edilmediğini ve remel yapmak konusunda genel kanaatin müstehap olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁰⁵ Hz. Peygamber (s.a.v.), hac farz kılındıktan sonra yaptığı Veda Haccında da remel yapmıştır. Hz. Ömer'de (ö. 23/644), müşriklere karşı güç gösterisine müşriklerin artık zayıf, helak olmuş bir halde olmalarından ötürü gerek kalmamasına rağmen Hz. Peygamber'in sünnetini yerine getirmek için bu uygulamayı terk etmediklerini söylemiştir.⁴⁰⁶

Tavafin başlangıç ve bitiş noktaları ve şekilleri hususunda Cahiliye dönemi ile Hz. Peygamber'in haccının karşılaştırılması neticesinde İslâm'ın ruhuna aykırı olan putperestlik inancına ait izlerin silinip atıldığı görülmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.), müşriklerin hayatlarının adeta her anına sirayet etmiş paganizm adetlerini tavaftan da ilğâ etmiş, böylece tavaf tevhid itikadına uygun hale getirilmiştir.

2.4.2. Tavafin Çıplak Vaziyette Yapılmasının Yasaklanması

İnsan bedeni, korunması gereken bir değerdir. Bu değeri korumanın en temel yöntemi ise bedeni örtmektir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) Yüce Allah'ın hayâ sahibi olduğunu, hayâlı olmayı ve örtünmeyi sevdiğini belirterek, gusledecek kişinin kapalı bir mekânda yıkanması gerektiğini buyurmuştur.⁴⁰⁷ Kişinin şahsını ilgilendiren gusletmek gibi bir ibadette dahi umuma açık bir alanda değil, gizli bir yerde bu ibadetin yerine getirilmesi gerektiğini buyurarak insan bedeninin korunması gereken bir değer olduğunu belirtmiş, Yüce Allah'ın örtünmeyi sevdiğini bildirerek de bu hakikatin adeta altını çizmiştir. Çıplak vaziyette ibadet etme hareketi İslâm'ın buyruklarına ters düşmektedir. Günlük hayatta bedeni örtme gerekliliğinin yanında ibadet ederken de bedenin örtülmesi gerekmektedir.

Ömer İbni Ebî Seleme, Hz. Peygamber'i Ümmü Seleme'nin evinde kumaşın iki ucunu omuzlarının üzerine atarak kumaşla örtünmüş halde namaz kılarken gördüğünü söylemiştir.⁴⁰⁸ Hz. Peygamber (s.a.v.) umuma açık olmayan kendi evinde Yüce Allah'a ibadet halindeyken bile örtünmekten geri durmamıştır. Hz. Peygamber'in örtünme meselesine

⁴⁰⁴ Müslîm, "Hac" 240 (No. 3050).

⁴⁰⁵ Neveî, *el-Minhâc*, 6/24-27.

⁴⁰⁶ Buhârî, "Hac" 57 (No. 1604, 1605, 1606).

⁴⁰⁷ Nesâî, "Gusûl", 7 (No. 406, 407); Ebû Dâvûd, "Hammâm", 1 (No. 4009, 4010).

⁴⁰⁸ Buhârî, "Salât", 4 (No. 355).

gösterdiği ihtimam sadece bu uygulamayı kendisinin yapıyor olması ile değil, aynı zamanda kadın⁴⁰⁹ yahut erkek ayırt etmeksizin tüm ümmetine bunu emretmiş olmasından da anlaşılmaktadır.⁴¹⁰

İslâm'da insan bedeni öldükten sonra dahi korunmalıdır. Ruhun bedeni terk etmiş olması, canlı bir bedenin yerini cesedin alması bu hakikati değiştirmez. Cenaze yıkanırken ulu orta değil, bir örtü altından yıkanır. Yıkandıktan sonra yine çıplak vaziyette defnedilmez, örtülü olması için kefenlenir. Bu tavır dahi insan bedeninin korunması gerektiğine İslâm'ın verdiği ehemmiyetin bir göstergesidir. Ancak Cahiliyede insanların örtü kavramından uzak bir şekilde, Kâbe'yi içine alan Mescid-i Haram gibi kutsal bir mekânda bile çıplak vaziyette tavaf ettiklerini görmekteyiz.⁴¹¹

Cahiliye döneminde gücü elinde tutan kişiler, ibadetlerin şekli ve ruhuyla menfaatleri uğruna oynayarak, insan bedeninin kutsallığını ve örtünmesi gerektiği düşüncesini hiçe saymışlardır. Kâbe'nin çıplak tavaf edilmesi insan onuruyla ve insan bedeninin korunması gereken bir değer olmasıyla bağdaşmamakla birlikte, bu hareketi bir ibadet başlığı altında yapıyor olmaları ibadetin ruhuna ters düşmektedir. Bu sebeple hem insan onuruna ve fitratına, hem de ibadetin ruhuna aykırı düştüğü için bu uygulama Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yasaklanmıştır. Ayrıca Cahiliyede tavafın çıplak halde yapılmasının genellikle fakir olan kimselerde görülen bir durum olması, tavaf ibadeti üzerinden bile sosyal sınıfların olduğuna ve bu ayrıcalığın açık bir şekilde ibadet hayatına varıncaya kadar günlük hayata sirayet ettiğine bir göstergedir.⁴¹² Oysa Hz. Peygamber (s.a.v.) bu uygulamayı kaldırarak sadece insan bedenini ve ibadetin ruhunu kurtarmak ve korumakla kalmamış, aynı zamanda zengin-fakir, siyah-beyaz, Arap-Acem, kadın-erkek gibi tüm sosyal farklılıkları da ortadan kaldırarak insan onurunu da kurtarmış ve koruma altına almıştır.

Hac ibadeti, gerekli şartları taşıyan Müslümanlara farz olarak emredildiği zaman Hz. Peygamber evvela kendisi haccetmemiş, Hz. Ebû Bekir'i (ö. 13/634) hac emiri olarak görevlendirmiştir. Kâbe'nin çıplak olarak tavaf edilmesinin yasaklandığının ilanı ilk defa bu dönemde yapılmıştır.⁴¹³

Hz. Peygamber'in koyduğu bu kurallar ile artık insan onuruna ve Kâbe'nin içinde bulunduğu Mescid-i Harâm'ın ruhuna aykırı olan bu uygulama kıyamete dek ortadan

⁴⁰⁹ Müslim, "Salât", 277.

⁴¹⁰ Ebû Dâvûd, "Salât", 83.

⁴¹¹ Nesâî, "Menâsik", 161.

⁴¹² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 361.

⁴¹³ İbn Hacer el Askalânî, *Fethu'l- Bârî*, 4/132-133.

kaldırılmış, haccın en önemli menâsiklerinden birisi olan tavaf, aslî sureti olan tertemiz haline geri döndürülmüştür.

2.4.3. Tavaf Esnasında ıslık Çalmak ve El Çırpma Yerine Zikir ve Dua Edilmesi

Cahiliye döneminde müşrikler, Kâbe'nin tavaf edilmesi esnasında ıslık çalıp el çırpıyorlardı. Bu durum Kur'ân-ı Kerîm'de “*Onların Beyt'in yanındaki ibadetleri ıslık çalıp el çırpırmaktan ibaretti*” şeklinde bildirilmiştir.⁴¹⁴ ıslık çalıp el çırpma müşriklerin kendilerine belirledikleri bir ibadet şekliydi. Ayrıca Müşriklerin bu eylemlerinin bir sebebi de, Hz. Peygamber'i ve Mescid-i Haram'da yaptığı ibadetleri protesto ve sabote etmektir.⁴¹⁵ Her durumda Mescid-i Haram içerisinde el çırpma ve ıslık çalmak gibi uhrevî hayatın ruhuna uygun olmayan bir eylemin yapılıyor olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hac uygulamaları incelendiğinde böyle bir durumun mevcut olmadığı görülmektedir. Abdullah b. Sâib (r.a.), rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber'in tavaf ettiği esnada “*Rabbimiz bize dünyada da, Ahirette de güzellikler ver ve bizi cehennem azabından koru*” şeklinde dua ettiğini işittiğini söylemiştir.⁴¹⁶ Yine Câbir (r.a.) rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber'i (s.a.v.) Safâ tepesinde durduğu zaman üç kere tekbir getirip “*Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir, ortağı yoktur, mülk O'nundur, hamd O'na aittir. O her şeye kadirdir.*” dediğini işittiğini söylemiştir.⁴¹⁷

Hz. Peygamber'in tavaf esnasında dua ve zikirler edip, ümmetine de bunları tavsiye etmesi, müşriklerin yaptıkları ıslık çalmak ve el çırpma eylemlerinin aksine dua etmenin ve zikirle meşgul olmanın daha güzel bir davranış olduğunu bizlere öğretmektedir. Zira ıslık çalmak ve el çırpma kişiye dünya ve ahirette bir fayda sağlamayacaktır. Zikirle meşgul olmak ve dua etmek ise kulun dünyada kalben mutmain olarak Rabbine kendisini sevdirmesini sağlayacak⁴¹⁸, ahirette de hanesine salih amel olarak yazılacaktır.

Hz. Peygamber (s.a.v.), müşriklerin yaptığı bu eylemi yapmamıştır. Bilakis, Peygamber olarak tavaf ederken, ıslık çalmak ve el çırpma yerine dua etmiş ve zikirler yapmıştır.

⁴¹⁴ el-Enfâl, 8/35.

⁴¹⁵ Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, 11/309.

⁴¹⁶ Ebû Dâvûd, “*Menâsik*”, 52 (1892).

⁴¹⁷ Muvatta, “*Hac*” 127, (I/ 372); Müslim, “*Hac*” 147, (1218); Ebu Dâvûd, “*Menâsik*” 57, (1908); ibni Mâce, “*Menâsik*” 84 (No. 3074).

⁴¹⁸ er-R'ad 13/28; el-Furkân 25/87.

2.4.4. Tavaf Esnasında Hiç Konuşmamayı Terk Edip Hayır Konuşmanın Tercih Edilmesi

Cahiliyede Mescid-i Haram'ın idaresini müşrikler ellerinde tutuyorlardı. Bu sebeple Harem içerisinde uyulması gereken kuralları onlar belirliyordu.⁴¹⁹ Bu kurallardan birisi de tavaf esnasında hiçbir şey konuşmamaktı.⁴²⁰ Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hac uygulamalarına bakıldığında tavaf esnasında ashabıyla konuştuğu görülmektedir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de *“Onlar, hizmet ve yönetimine ehil olmadıkları halde Mescid-i Harâm'a müminleri sokmazken Allah onlara niye azap etmesin. Mescidin hizmet ve yönetimine ehil olanlar gönüllerinde Allah korkusu taşıyanlardır, fakat onların çoğu bunu bilmezler.”*⁴²¹ buyurularak, Mekkeli müşriklerin Kâbe'nin hizmet ve muhafazası için layık olmadıkları açıkça ifade edilmiş,⁴²² böylece onların koydukları kuralların da geçersiz olduğu beyan edilmiştir.

İslâm'a göre de yapıldığı esnada konuşulmaması gereken ibadetler mevcuttur. Ancak tavaf bu gruba giren bir ibadet değildir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.), *“Tavaf namaz gibidir. Ancak bunda konuşabilirsiniz. Öyleyse her kim tavaf esnasında konuşacaksa sadece hayır konuşsun.”*⁴²³ buyurarak tavaf üzerinde herhangi bir konuşma yasağının olmadığını ifade etmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in tavafı, namaz gibi bir ibadete benzetmesinin bir takım sebepleri vardır. Namaz ve tavaf için her ikisinde de abdest, necasetten taharet, avret mahallinin örtülmesi gibi bir takım şartlar mevcuttur. Ayrıca namaz İslam'ın en önemli ibadetlerinden birisidir. Hem ibadete başlama şartları hem de barındırmış olduğu ehemmiyetten ötürü Hz. Peygamber (s.a.v.), tavafı namaza benzetmiştir. Ancak namaz esnasında konuşulmadığı gibi tavaf esnasında böyle bir yasağın olmadığını ümmetine haber vererek aradaki ayrımı yapmıştır.

Yine Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Muâz (r.a.) arasında geçen bir diyalogta Muâz (r.a.), Hz. Peygamber tavaf ederken yanına yanaşıp insanların en şerlisinin hangisi olduğunu sormuştur. Bu soru üzerine Hz. Peygamber, *“Allah'ım sen bizi affet! Muâz sen hayırdan sor.*

⁴¹⁹ İbrahim Sarıçam, “Hicâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 7 Şubat 2022).

⁴²⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 348.

⁴²¹ el-Enfâl, 8/34.

⁴²² Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/347.

⁴²³ Tirmizî, “Hac”, 112 (No. 960); Nesâî, “Hac”, 136; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. Behrâm b. Abdissamed Dârimî, *es-Sunen*. (b.y.: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşri ve't-Tevzî. 1412/2000), “Menâsik”, 32 (No.1889, 1890).

İnsanların en şerhileri en şerli âlimler, hayırlıları da en hayırlı âlimlerdir” buyurarak “hayır konuşun” ikazını adeta telkin edencesine yinelemiştir.⁴²⁴

Hız. Peygamber (s.a.v.), tavaf esnasında konuşmayı yasaklamamış olması konuşmaya teşvik ettiğı anlamına da gelmemektedir. Nitekim tavafı namaza benzetmesi ve tavaf esnasında boş şeyler konuşmayı terk edip “*subhanallah, vel’l-hamdülillah, ve lâilahe illallah, vallahu ekber ve lâ havle ve lâ kuvvete illa billah*” gibi güzel zikirlerle meşğul olanların günahlarının silinip, büyük sevapların verileceğini bildirmesi esas itibarıyla malayani konuşmayı terk etmeye teşvik ettiğine işarettir.⁴²⁵

Hız. Peygamber’in Cahiliye dönemi uygulamasına aykırı olarak tavaf esnasında insanları konuşmaya teşvik etmemekle birlikte, bu yasağı kaldırdığı görölmektedir. Hız. Peygamber’in bu davranışının altında en güzel olan davranışı tercih etme gayretinin yattığı görölmektedir. Zira hayırlı şeyler konuşmak hiç konuşmamaktan, zikirler getirerek Yüce Allah’ı tesbihle meşğul olmak, hayırlı da olsa insanlarla konuşmaktan daha güzeldir.

2.5. İhram

Önceki bölümde açıklamaları detaylı olarak yapıldığı üzere ihram hac ibadetini ifa etmek için gerekli olan bir kıyafettir. “Hrm” (حرم) kelimesinden türetilmiş olup ihrama giren kimseye bazı şeyleri yapmanın yasak olmasını ifade eder. İhramlı kişiye de “muhrîm” denilir.⁴²⁶ Daha müstakil bir ifadeyle niyet edip telbiye getirerek hac veya umreye başlamak demektir.⁴²⁷

İhram Hız. Peygamber’in (s.a.v.) giymiş olduğu şekliyle alt ve üst olmak üzere iki parçadan ibarettir. Alt parçaya “izar”, üst parçaya ise “ridâ” ismi verilmektedir.⁴²⁸ Erkeklerin giymesi gereken bu ihram, dikişsiz bez parçalarından ibarettir. Erkekler, gömlek, şalvar, başa geçirilen takke, mest gibi kıyafetler giyemezler.⁴²⁹ Kadınlar da ise durum farklılık göstermektedir. Kadınların, tamamı dikişli elbise giymeleri ve başlarını örtüp saçlarını kapatmalarında herhangi bir yasak bulunmamaktadır.⁴³⁰ İhram giyen kişiye de “muhrîm” ismi verilmektedir.⁴³¹ Muhrîm hakkında koku sürmekle, dikişli elbiseler, çarık, mest gibi kıyafetler giymekle ilgili kuralların hikmeti konusunda kulun refah ve rahattan uzaklaşması sonucu

⁴²⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 34 (No. 378)

⁴²⁵ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 32 (No. 2957).

⁴²⁶ Öğüt, “İhram”.

⁴²⁷ İbn Manzûr, “hrm”, 2/846.

⁴²⁸ Buhârî, “Hac”, 23 (No. 1545).

⁴²⁹ Buhârî, “Hac”, 21 (No. 1542).

⁴³⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 2/ 57-58.

⁴³¹ Görmez vd., *Hadislerle İslâm*, 2/ 357; Erul vd., *Haccı Anlamak*, 26.

Rabbine yönelmesinin ve böylece murakabe halinin kuvvetlenmesinin hedeflendiği yorumları yapılmıştır.⁴³²

Hac yapmaya niyetlenen kişi sınırları naslar ile belirlenmiş bir alana ihram giymeden giremez. Bu sınırları geçmeden evvel ihrama girilmesi gereken bazı noktalar vardır. Bu noktalara “Mîkat mahallî” denilir. Mîkat kelimesi yalnızca ihrama girilecek olan mekânlar için kullanılmamakla birlikte hac ve umre için ihrama girilecek zamanı da ifade etmektedir.⁴³³ Hac için ihrama girilecek zaman olarak Şevval ve Zilkâde aylarının tamamı, Zilhicce ayının ise ilk on günü tayin edilmiştir. Umre için ise belli bir zaman bulunmayıp yılın tamamında umre için ihrama girilebilmektedir.⁴³⁴

İhrama girilecek mekân olarak ise Mîkat noktaları yine Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından belirlenmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.), Veda haccı için çıktığı yolculukta Medine’den Mekke’ye geldiğinden haccetmek için bu sınırları muhrîm olarak geçmesi gerekiyordu. Bu sebeple guslettikten sonra niyetlenerek Zulhuleyfe’de ihrama girmiştir.⁴³⁵

Mekke’ye dışarıdan gelen hacı adaylarına “afakî” denilmektedir. Her bir afakînin geldiği bölge için bir mîkat noktası belirlenmiştir.⁴³⁶ Bu noktalar Medine halkı ile Mekke’ye Medine tarafından gelen kimseler için “Zulhuleyfe”, Suriye tarafından gelecekler için “Cuhfe”, Necîdliler için “Karnü’l-Menâzîl”, Yemenliler için “Yelemlem”, Iraklılar için “Zâtürk” olarak belirlenmiştir.⁴³⁷

Söz konusu olan Mîkat sınırının neresi olduğunun daha rahat anlaşılabilmesi için aşağıdaki harita üzerinden bu noktalar gösterilmiştir.

⁴³² İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 2/ 54-56.

⁴³³ Buhârî “Hac”, 33 (No. 1560).

⁴³⁴ Buhârî, “Hac”, 33 (No. 1560).

⁴³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 2/365-366.

⁴³⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 2/38.

⁴³⁷ Buhârî.”Hac”, 5-13 (No. 1522-1531); Müslîm, “Hac”, 10-13; Salim Ögüt, “Mîkat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Mayıs 2022).

Şekil 1: Mîkat noktalarını gösteren harita

“Şekil 1’ de gösterilen mîkat mahallerinde yukarıda belirtilen noktalardan ayrı olarak “Râbiğ” bulunmaktadır. Günümüzde Cuhfe harap bir vaziyette olduğu için oranın yerine mamur durumda olan Râbiğ’de ihrama girilmektedir.⁴³⁸

Mekke’de yani mîkat sınırları içinde yaşayanlar ise ihrama girmek için herhangi bir yere gitmek zorunda değildirler. Onlar bulundukları yerde ihrama girip hac ve umre için niyet edebilirler.⁴³⁹

Mîkatin, yasakların başladığı zaman ve mekân olarak iki anlam taşıdığından bahsetmiştik. Her iki anlamda da yasaklar ihramlı kişiyi yani muhrîmi ilgilendirir. İhramlı kişiye yasak olan davranışlar ve durumlar hakkında ayrı bir başlık açarak Cahiliye dönemi ile mukayese yapmanın daha münasip olacağı kanaatiyle bu meseleye bu başlık altında giriş yapılmamıştır.

⁴³⁸ Durak Pusmaz, “Mîkat Mahalleri”, *Türkiye Hac Organizasyonu Sempozyumu*, ed. Mehmet Bulut (Ankara: TDV Yayın Matbacılık ve Ticaret İşletmesi, 2007), 182.

⁴³⁹ Buhârî, “Hac”, 7 (No. 1524.); Müslîm, “Hac”, 2 (No. 2795); Nevevî, *el-Minhâc*, 5/505-508.

2.5.1. İhram Yasakları Hakkındaki Mukayeseler

İhramlı ile alakalı bazı yasaklar ayetler ile bazı yasaklar da hadisler ile belirlenmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de *"Hac ve umreyi Allah için eksiksiz yapın. Engellenecek olursanız kolayınıza gelen bir kurban gönderin. Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyiniz. Hasta olan veya başında rahatsızlık bulunan biriniz saçını tıraş ederse; oruç, sadaka veya kurban olarak fidye ödesin. Güvenlikte olduğunuzda hacdan önce umre yapan kişi gücünün elverdiği türden bir kurban kessin. Bulamayan ise hac sırasında üç gün, döndükten sonra yedi gün olarak toplamda on gün oruç tutsun. Bu, ailesi Mescid-i Haram civarında oturmayanlar içindir. Allah'ın buyruğuna saygılı olun ve bilin ki Allah'ın cezalandırması çok şiddetlidir. Hac bilinen aylardadır. Her kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur."* buyrularak ihramlı kişiye cinsel ilişkiden uzak durmak, insanlarla çekişmemek, günaha yaklaşmamak ve tıraş olmamak gibi bazı yasaklar konulmuştur.⁴⁴⁰ Bu yasaklardan ayrı olarak yine Kur'ân-ı Kerîm'de *"(...) İhramda olduğunuz müddetçe avlanmayı helal saymamak şartıyla size bildirilecek olanlar dışındaki 'en'am' denen hayvanlar sizin için helal kılınmıştır."* buyrularak bu yasaklara "deniz avı ve yiyecekleri" dışında kalan "kara hayvanları" hakkında avlanma yasağı da getirilmiştir.⁴⁴¹

Ayetler ile belirtilen yasakların muhatabı olarak kadın yahut erkek şeklinde herhangi bir sınıflandırma yapılmamıştır. Ayrıca yasaklar arasında hac ibadeti dışında yapılması serbest olan bazı davranışların, ihramlı kişiye bu süre zarfındayken yasak olduğu bildirilmiştir.⁴⁴² Hac ibadetine muhrîm için yasak olan davranışların tamamı Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilmemiş, bir takım yasaklar da Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından açıklanmıştır.

Giyim-kuşam ile ilgili yasaklardan dikişli kıyafete bir engel konulmuştur. Nitekim bir adamın ihramlı kimsenin hangi kıyafetleri giyebileceğini sorması üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), *"Gömlikleri, başa geçilen takkeleri, şalvarları, şapkalı giysileri ve mestleri giyemez. Fakat iki ayakkabı bulamayan kimse mest giysin ve topuklarından aşağısını kessin. Sizler ihramlıyken zaferan ve vers adı verilen bitki ile boyanmış olan elbise giymeyin"* şeklinde cevap vermiştir.⁴⁴³ Hz. Peygamber'in koymuş olduğu bu yasakların muhatapları erkekler olup kadınlarla ortak nokta zaferan ve vers ile boyanmış kıyafet giymemelerinin istenmesidir.⁴⁴⁴ İhramlı kişinin hangi kıyafetleri giyebileceği Hz. Peygamber tarafından tayin edildiği gibi,

⁴⁴⁰ el-Bakara, 2/196-197.

⁴⁴¹ el-Mâide, 5/ 1, 95-96.

⁴⁴² Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/ 263.

⁴⁴³ Buhârî, "Hac" 21 (No.1542).

⁴⁴⁴ Buhârî, "Hac" 23 (No. 1544); İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/54-58.

süslenmek kastıyla kişinin saçını, sakalını yağlaması veya kınalaması, koku sürünmesi de yine Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır.⁴⁴⁵

İslâm'ın belirlediği ihram yasakları hakkında konumuzun dışında kalan alanlara girmeden muhrîm ile alakalı bilgileri vermeye çalıştıktan sonra Cahiliye dönemi ile mukayeselerde bulunabiliriz.

Cahiliye döneminde ihramlı kişiye ibadetin özüne uygun olmayan, beşer eliyle keyfî olarak tayin edilmiş yasaklar getirilmişti. İhramlı kişilerin keş yemeği yapamaması, evlerde ateş yakamaması, deriden yapılmış evlerin gölgesinden başka hiçbir evin gölgesinden geçememesi, yağ eritememesi gibi yasaklara muhatap olmaları bu keyfî yasaklara örnek niteliğindedir.⁴⁴⁶

Cahiliye döneminde ihramlılar kendilerine evlerinin kapılarından girmeyi yasak kılmışlardı.⁴⁴⁷ Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de “(...) *Erdemlilik evlere arkadan girmeniz değildir, erdemlilik Allah'a karşı saygılı olmanızdır. Evlere kapılarından gelin, Allah'a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz.*” buyrulurak Cahiliyedeki bu uygulama kaldırılmıştır.⁴⁴⁸

Yine Cahiliye döneminde ihramın ne şekilde olacağını Hums'un belirlediği gibi, Harem içerisinde hangi yemeklerin yenilebileceğini yine Hums ehli belirliyordu. Dışarıdan herhangi bir yemeğin harem sınırlarına sokulmasına müsaade etmiyorlardı. İhramlı kimse Harem'de eğer Hums yemek dağıtıyorsa ondan yiyebilirdi. Diğer seçenek de bir ücret mukabilinde Hums'un pişirdiği yemekten almasıydı.⁴⁴⁹

İslâm'da ihram yasaklarını Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber (s.a.v.) belirlemişlerdir. Bu yasakların belirlenmesinde de insanın ve tabiatın fıtratına uygun bir sonucun çıktığı görülmektedir. Zira insanın fık, cedelleşmek gibi kendisine ve diğer Müslümanlara zarar verebilecek tavır ve davranışlardan sakınması ile insanın, avlanma ve nebatata zarar vermekle ilgili yasakların getirilmesiyle de kutsal toprakların fıtratı muhafaza edilmiştir. Ayrıca hac ve umre niyetiyle ihrama giren kişiye bu gibi yasakları koymak, kişiyi ibadetle meşgul olmaya sevk edecek, böylece haccın ruhu muhafaza edilmiş olunacaktır. İslâm'ın ihram yasakları ile

⁴⁴⁵ Buhârî, “Hac” 17 (No. 1536), 18 (No. 1537,1538,1539); Müslîm, “Hac” 10 (No. 2792); Neveî, *el-Minhâc*, 5/498-499.

⁴⁴⁶ İbn İshâk, *es-Sîre*, 102; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 202; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 1/410-411; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 373-374; el-Harbutlî, *Târîhu'l-Ka'be*, 111; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/360-368.

⁴⁴⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 129.

⁴⁴⁸ el-Bakara. 2/189.

⁴⁴⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 181; Feyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dîniyyi'l-câhiliyyi*, 349-352.

hedeflediği şeyin namaz, oruç gibi ibadetlerde dahi olmayacak düzeyde bir nefis terbiyesi olduğu unutulmamalıdır.⁴⁵⁰

2.5.2. Farklı İhram Çeşitlerinin Tek Bir Çeşide Çevrilmesi ve Sosyal Sınıfların Ortadan Kaldırılması

İslâm'ın emretmiş olduğu iki parçadan oluşan, beyaz ve dikişsiz ihramın eski Sâmi dinlerde de olduğu iddia edilmiştir. Dolayısıyla İslâm'dan önce de bu kıyafetin var olması sebebiyle böyle bir ihramın İslâm ile ortaya çıkmadığı ileri sürülmüştür.⁴⁵¹ Bu ihram şeklinin İslâm'dan önce de var olup olmaması bir tartışma konusu olamaz. Zira gerek ihram için kullanılan beyaz rengin, gerek ihram için kullanılan örtünme şeklinin İslâm'dan önce de var olması ihtimali, Hz. Peygamber'in Cahiliyede yapılagelen yanlış uygulamaları lağvetmiş olduğu hakikatini değiştirmez.

Ahmesî olmayanların kıyafetlerinin günahkâr olarak addedilip, hacetmek için adeta imtiyazlı olan bir grubun kıyafetlerinin tercih edilmek zorunda bırakılması ibadet ruhuna ters düşmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.), ihram ile bu imtiyazlı kesimin elinden, kendilerine menfaat devşirmelerini sağladıkları bu fırsatı almıştır. Bunu yaparken de adeta bir cerrahın cerahate neşter vurması gibi, hastalıklı hale gelmiş ibadet zihniyetini arızalardan temizlemiştir. Cahiliyede Hums ehli, bugün ki ihram olarak adlandırılan kıyafetin yerine kendilerinin koymuş oldukları kurallar ile, yine kendilerine ait olan elbiselerin giyilmesini şart koyuyorlardı. Bunu da o kıyafetleri satarak, kiralayarak ya da dünyevî çıkarları uğruna dostluk kurdukları kişilere ödünç olarak veriyorlardı. Böylece bu işi bir menfaat kapısına çevirmişlerdi. Müşriklerin maddî çıkarı bu kıyafetleri satma ve kiralamaktı. Manevî çıkarları ise, insanları kendileri ile dostluk kurmaya mecbur bırakıp Ahmesî kıyafetinin ihram yerine geçmesini dayatmak suretiyle diğer insanların onları üstün bir kavim olduğunu düşünmeleri idi. Hz. Peygamber, bu bozuk düzeni yerle yeksan etmiştir. Zira “ya Humstan kıyafet temin edecek, ya üzerindeki kıyafeti kullanıp onu atacak, ya da çıplak olarak haccedeceksin” dayatmalarını, kimsenin kimseye üstünlük taslayamayacağı bir düzenleme ile kaldırmış, kıyafet sorununu çözüme kavuşturmuştur.

Hz. Peygamber'in yapmış olduğu bu düzenlemenin ardından İslâm'ın koyduğu kurallara uygun olan ihram kıyafeti ile sosyal sınıflar ortadan kaldırılmıştır. İki parçalı, dikişsiz, renksiz bir kumaştan müteşekkil olan bu kıyafet, dünyanın herhangi bir yerinden rahatlıkla ve makul fiyatlarla temin edilebilmektedir. İslâm'da ihram kıyafetinin alternatifi yine ihramdır. Bu sebeple, ihramın yerine kullanılacak herhangi bir kıyafetin, ayrıcalıklı

⁴⁵⁰ Elmalılı M. Hmedi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Zehra Veyn Yayınları, t.y.) 2/54.

⁴⁵¹ A. J. Wensinck, “İhram”, *İslam Ansiklopedisi*, 5: 2/ 943.

birileri tarafından tayin edilmesinin ve bu kıyafetler üzerinden maddi ve manevi anlamda rant elde edilmesinin önü kesilmiştir.

2.6. Sa'y

Sa'y ibadetinin kökeni Hz. İbrâhim'in eşi Hz. Hâcer'e dayanmaktadır. Hz. İbrâhim, oğlu İsmâil ve eşi Hâcer'i Yüce Allah'tan aldığı emir üzerine Mekke topraklarına getirdi. O vakitler Mekke'de herhangi bir yaşam yoktu. Hz. İbrâhim'in eşi ve oğlunu oraya götürdüğü zamanki Mekke'nin durumunu Kur'ân-ı Kerîm Hz. İbrâhim'in dilinden *"Ey Rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin yanına, tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim."*⁴⁵² şeklinde nakletmiştir. Zirai hiçbir faaliyetin olmadığı ve kimsenin yaşamadığı bir yere bırakılan Hâcer, yanlarındaki azıkları tükenince oğlu İsmâil için çaresizce içecek su ve yiyecek bulmaya çalıştı. Bu gayret ile yüksekçe bir yer aradı. Safâ tepesini görünce koşarak oraya çıktı ve etrafı kolaçan etti. Ancak herhangi bir hareketlilik göremeyince aynı çaresizlik içerisinde koşarak Merve tepesine çıktı. Bu şekilde yiyecek ve içecek için gayret gösterdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) *"İşte insanlar bu yüzden Safâ ve Merve tepeleri arasında sa'y yaparlar"* buyurmaktadır.⁴⁵³

Tüm ilahi dinlerin kaynağı vahye dayanır. Bu sebeple her peygamber, bir anlamda kendisinden önceki peygamberin sürdürdüğü tebliğ mücadelesini devam ettirmiştir. Hz. Peygamber'in hayatında da bunun birçok örneğini görmek mümkündür. Hz. Peygamber'in hac ibadetini Hz. İbrâhim'den kalan has ve duru haline döndürmek için verdiği mücadele bu örneklerden yalnızca birisidir. *"Beytullah'ı tavaf etmek, sa'y yapmak ve şeytan taşlamak Allah'ı zikretmek için emredilmiştir"* buyuran Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. İbrâhim ve Hâcer'den kalan zikir ve teslimiyet mirasını devam ettirmiş, ümmetine de bu mirasın devamını öğütlemiştir.⁴⁵⁴

Hac ibadeti gerekli şartları taşıyan Müslümanların üzerine farz kılındıktan sonra bazı sahabiler arasında geçmişte müşrikler tarafından yapılan ve kendisine büyük ehemmiyet verilen bir ibadet olması sebebiyle sa'y yapıp yapmama konusunda tereddüt yaşamışlardır. Bunun üzerine Kur'ân-ı Kerîm'de *"(...) hacceden ve umre yapan kişinin bu iki tepe arasında (Safâ ve Merve) sa'y yapmasına bir engel yoktur"* buyuran ayet nazil olmuştur.⁴⁵⁵ Böylece

⁴⁵² İbrâhîm 14/37.

⁴⁵³ Buhârî, "Enbiyâ" 12 (No. 38).

⁴⁵⁴ Ebû Dâvûd, "Menâsik" 51 (No. 1888); Tirmizî, "Hac" 64 (No. 902).

⁴⁵⁵ el-Bakara, 2/158.

Safâ ve Merve arasında sa'y yapmak konusunda Müslümanların zihinlerindeki tüm soru işaretleri giderilmiştir.⁴⁵⁶

Hiz. Peygamber (s.a.v.) Veda Haccını ifa ettiği sırada Safâ ve Merve tepeleri arasında sa'y yapmıştır. Kaynaklarımızda yer alan rivayette Hiz. Peygamber'in sa'y yapmasının sebeplerinden birisi olarak müşriklerle gövde gösterisinde bulunmak olduğu belirtilmektedir.⁴⁵⁷ Ancak sa'y ibadetinin yerine getirilmesinin tek sebebi bu olmadığından Hiz. Peygamber (s.a.v.), haccettiği esnada ashabına “(...)kurbanı olmayanlar tavaf ve sa'yını yapsın, saçını kısaltarak ihramsan çıksın” şeklinde emirde bulunmuştur.⁴⁵⁸ Hiz. Peygamber'in bu emriyle ashab, emredileni yerine getirmişlerdir. Böylece bu menâsik, hacceden tüm Müslümanlar üzerine bir vecibe olmuştur.

Mevcut rivayetler ışığında Hiz. Peygamber'in sa'y yaptığı görölmektedir. Hiz. Peygamber (s.a.v.), Kâbe tavafını tamamladıktan sonra iki rekât namaz kılarak Safâ ve Merve tepeleri arasında sa'y yapmıştır. Böylece Hiz. Peygamber'in Cahiliyede de yapılan sa'y menâsikini kaldırmayıp, olması gerektiği şekliyle ifa ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁵⁹

Cahiliyede sa'y uygulaması pagan kültürünün gölgesi altında icra ediliyordu. Sa'y yaptıkları mekânlara putlar koymuşlardı. Sa'y yaparken daima bu putlara el ve yüz sürerek irtibat kuruyorlardı.⁴⁶⁰ Önceki bölümde detaylı şekilde anlatılan Îsaf ve Nâile isimli iki puttan birisi Sâfâ tepesinde, diğeri de Merve tepesindeydi.⁴⁶¹ Safâ tepesine koydukları Îsaf isimli putu öperek sa'y yapmaya başlar, Merve tepesine koydukları Nâile isimli putu öperek de sa'yı tamamlarlardı.⁴⁶²

Ayrıca Cahiliye döneminde tüm kabilelerin sa'y yaptıklarını söylemek doğru olmayacaktır. Zira Ensar ve Gassan kabileleri Menât putu için telbiye getirir, Menât'ın yanında ihrama girer ve sa'y yapmak için Safâ ve Merve'ye çıkmazlardı.⁴⁶³ Ancak haccın farz kılınması ile Hiz. Peygamber evvela Hiz. Ebû Bekir'i (ö. 13/634) göndererek, ardından da kendisi bizzat Veda Haccını ifa ederek bu yanlış uygulamaları teker teker kaldırmıştır. Sa'yın Yüce Allah'ı zikretmek için emredildiğini ümmetine haber vererek ibadetin merkezinde Allah rızası olması gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁶⁴ Tevhid inancına aykırı olan tüm uygulama ve

⁴⁵⁶ Buhârî, “Umre” 10 (No. 1790).

⁴⁵⁷ Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 51 (No. 1886-1889)

⁴⁵⁸ Müslîm, “Hac”, 174 (No. 1227); Ebû Dâvûd, “Hac”, 24 (No. 1805); Nesâî, “Hac” 50 (No. 151,152).

⁴⁵⁹ Müslîm, “Hac”, 232 (No. 1261); Muvatta, “Hac”, 108 (1/ 365); Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 51 (No. 1891), 52 (No. 1893).

⁴⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/13; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, 1/223.

⁴⁶¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 124-125.

⁴⁶² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 380.

⁴⁶³ Nevevî, *el- Minhâc*, 6/153-160.

⁴⁶⁴ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 51 (1888); Tirmizî, “Hac”, 64 (902)

inanişları teker teker ortadan kaldırmıştır. Kâbe'nin içerisindeki üç yüz altmış adet putu kırdığı gibi, Safâ ve Merve tepelerine konan putları da oralardan kaldırarak imha etmiştir.⁴⁶⁵

Yine Cahiliye döneminde bazı kabilelerin kendilerine has kaideler çıkararak aynı ibadetin içine farklı hükümler yerleştirmesi adeti de Hz. Peygamber tarafından kaldırılmıştır. Kendisi sa'y yapmış, ümmetine de kendisinin yaptığı gibi sa'y yapmalarını emrederek İslâm'a aykırı olan davranışları izale etmiştir.⁴⁶⁶

2.7. Hz. Peygamber'in Vakfe Esnasında Belli Bir Zümrenin Elinden İmtiyazı Alması

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı boyunca mütevazılığı ve insan onurunun üstünlüğünü öncelediği herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Öyle ki kendisi Yüce Allah'ın peygamberi olmak gibi üstün bir sıfata sahipken dahi bir köle Hz. Peygamber'i (s.a.v.) adeta peşinden sürükleyerek Medine'de kendi istediği semte götürmüştür. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu durum karşısında sahip olduğu tevazu sebebiyle kölenin kalbini kırmamış ve O'nun istediğini yapmıştır.⁴⁶⁷ Yine bir gün hutbe vermek üzere ayağa kalktığında ümmetinin birbirlerine karşı mütevazı olması gerektiğinin Yüce Allah'ın bir emri olduğunu bildirmiştir.⁴⁶⁸ Mütevazılığın cennet ehlinin özelliği olduğunu ifade ederek, bir elbise gibi kuşandığı bu güzel huyu bütün Müslümanlara da telkin etmiştir.⁴⁶⁹ Esasında peygamberlerin insanların en üstün kişileri olmasına rağmen⁴⁷⁰ hiçbir zaman bir üstünlük taslamayıp, kendisini ümmetinden soyutlamamıştır. Kendisinin övülmesi durumunda da aşırıya gidilmemesi ve “*Benim için Allah'ın kulu ve Resulü deyin*” buyurarak yine eşsiz bir tevazu örneği göstermiştir.⁴⁷¹

Hz. Peygamber'in bu tevazusu hac ibadetine de yansımıştır. Zaten hac, insana tavazu sahibi olmak ve diğer insanlara karşı üstünlük taslamamak gibi güzel hasletleri kazandıran bir ibadettir. Ancak Cahiliye döneminde Hums ismiyle bilinen bazı kabileler bu durumun aksine hareket ediyorlardı. Kendilerinin Hums ehli olmayan diğer kabilelerden üstün olduklarını düşünüyorlardı. Bu sebeple Ahmesîler, Arafat'a çıkmayıp Müzdelife'de vakfe yapardı.⁴⁷² Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.) kavmi gibi davranmamıştır.

Hz. Peygamber (s.a.v.), kendisi de Hums'tan olmasına rağmen tevazuyu bir elbise gibi kuşanmış, bu tavrını vakfe esnasında da sergileyerek kavminin düştüğü hatayı düzeltmiştir.

⁴⁶⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 122-127.

⁴⁶⁶ Müslîm, “Hac”, 174 (1227), 232 (1261); Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 51 (1891); Nesâî, “Hac”, 50 (151,152).

⁴⁶⁷ İbni Mâce, “Zühed”, 16.

⁴⁶⁸ Müslîm, “Cennet”, 64.

⁴⁶⁹ Buhârî, “Edeb”, 61.

⁴⁷⁰ el-En'âm 6/83-86.

⁴⁷¹ Buhârî, “Enbiyâ”, 48.

⁴⁷² Buhârî, “Hac”, 91; Müslîm, “Hac”, 152(No. 1219); Tirmizî, “Hac”, 53 (No. 884); Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 58 (1910).

Nitekim Cübeyr İbn Mut'im (r.a.) (ö. 59/678-79) Arefe günü kaybettiği devesini bulmak için Arafat'a çıkmış ve Hz. Peygamber'i (s.a.v.) orada vakfe yaparken görmüştür. Bunun üzerine *"Vallahi bu Hums'tan biri. Arafat'ta ne işi var?"* diyerek şaşkınlığını ortaya koymuştur.⁴⁷³ Hz. Peygamber (s.a.v.) Kureyşlidir ve Kureyşten olanlar Hums'tan kabul edilmektedir. Kendisi ayrıcalıklı bir kavme mensup olmasına rağmen onlar gibi davranmayı tercih etmemesi ve çevresindekilerin bu tavır karşısında sergiledikleri şaşkınlıklar Hz. Peygamber'in yaptığı değişimin boyutlarını ifade etmektedir.⁴⁷⁴

Cahiliyede yapılan bu kibirli davranış şekli o dönem insanlarına öylesine sirayet etmiştir ki, Ashâb-ı Kirâm'dan birçok kişi Veda haccı esnasında da Hz. Peygamber'in Arafat'a çıkmayıp Meş'arı Haram'da kalarak vakfe yapacağını zannetmişlerdir.⁴⁷⁵ Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.) Arafat'a çıkmış ve orada ümmetiyle birlikte vakfe yapmıştır.⁴⁷⁶ Ayrıca *"Hac Arafattır"* buyurarak kendisi Arafat'a teşrif etmiş, Arafat ve vakfenin ehemmiyetine dikkat çekmiştir.⁴⁷⁷

2.8. Kurban

Kurban kelimesi, İslâmî literatürde Yüce Allah adına kesilen hayvan, kişiyi maddi ve manevi anlamda Yüce Allah'a yakınlaştıracak ibadet olarak izah edilmiştir. Kesilen hayvana, kesilme niyeti, yeri ve zamanına göre "Udhiye ve zebîha" isimleri verilmekle birlikte, çalışmamızın konusu olan hac ibadetinde kesilen kurbanı da "Hedy" ya da cinsine göre "bedene ve dem" isimleri verilmektedir.⁴⁷⁸

Hedy, hac ve umre yapan kişilerin Harem'de kestikleri hayvanlar için kullanılan isimdir.⁴⁷⁹ Bu hayvanlardan deve ve sığır cinsi olan kurbanlıklara bedene,⁴⁸⁰ koyun ve keçi cinsi küçükbaş kurbanlıklara dem ismi verilmiştir.⁴⁸¹ Yüce Allah'a özellikle manen yakınlaşmak için ifa edilen bu ibadet, hacda Zilhicce'nin 10. Gününde yerine getirilir.⁴⁸²

Önceki bölümde içlerinde Kureyş'in de olduğu her kabilelerin, kendileri için özel saydıkları putların olduğundan ve onlara hürmet gösterip kurbanlar kestiklerinden

⁴⁷³ Buhârî, "Hac", 91; Müslîm, "Hac", 153 (No. 1220); Nesâî, "Hac", 202 (No. 5255).

⁴⁷⁴ Müslîm, "Hac", 147 (No. 2941).

⁴⁷⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 6/48-49.

⁴⁷⁶ Buhârî, "Hac", 93, 95; Müslîm, "Hac", 148 (No. 2942); Ebû Dâvûd, "Menâsik", 64 (No. 1925); İmam Mâlik, "Hac", 197.

⁴⁷⁷ Tirmizî, "Hac", 57 (No. 889); Ebû Davud, "Menâsik", 69 (No. 1949); İbn Mâce, "Menâsik 37 (No. 3015).

⁴⁷⁸ Ahmet Güç, "Kurban", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Haziran 2022)

⁴⁷⁹ Salim Ögüt, "Hedy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Haziran 2022)

⁴⁸⁰ Abdülaziz Bayındır, "Bedene", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Haziran 2022)

⁴⁸¹ Rahmi Yaran, "Dem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Haziran 2022)

⁴⁸² A.J.Wensinck, "Kurban", *İslam Ansiklopedisi*, 6/1013-1014.

bahsedilmişti.⁴⁸³ Bu kabilelerden bazıları da yine putlarına ibadet edip ta'zimde bulunduktan sonra Kâbe'ye gelip putlarına kurbanlar kesiyorlardı. Kestikleri bu kurbanların etlerinden de yemiyorlardı.⁴⁸⁴ Yine kestikleri kurbanların kanlarını Kâbe'nin duvarlarına sürdükleri gibi, putlarına da sürüyor, etlerini de ilahlarına bir fayda vereceğine inanarak putların önlerine koyuyorlardı.⁴⁸⁵

Cahiliye döneminde putlara tapınma, putlara secde etme ve kurbanlar sunma geleneği çok yaygındı. İslâm öncesinde putlara kurbanlar sunulmasından rahatsız olan ve kendilerine “dört hanîf” ismi verilen kişilerden birisi olan Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'e putlar için kesilen kurbanlıkların etlerinden ikram edilmek istenince Nüfeyl, “*Koyunu Allah yaratmıştır. Gökten onun için su indirmiş, yerden onun gıdasını bitirmiştir. Siz ise kalkıp onu Allah'tan başkası adına kesiyorsunuz.*” diyerek etten yemeyip tepki göstermiştir.⁴⁸⁶ Cahiliyede kurbanlıklar yalnızca putlara değil, aynı zamanda Kâbe'ye de sunulmaktaydı. Bu eylem bir animizmin neticesi olarak da yorumlanmıştır.⁴⁸⁷

Cahiliye döneminde yapılan bu hareketin aksine Kur'ân-ı Kerîm'de “*Onların (kurbanlıkların) ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşır. O'na ulaşacak olan yalnızca sizin takvânızdır*” buyurularak bu yaklaşım reddedilmiştir.⁴⁸⁸ İslâm'da kurbanın özünde Yüce Allah'a yaklaşma vardır. Aynı zamanda Müslümanlar adak olarak kestikleri kurbanlıklar dışında diğer kurbanlıkların etlerini kendilerine haram saymaz, bilakis o etlerden kendileri de yer, misafirlerine de ikram ederler.

İslâm'ın ortaya koyduğu bu yanlış itikatların ortadan kaldırılması hareketinin neticeleri muhataplar üzerinde derhal netice vermiştir. Bunun örneklerinden birisi de Huzâ'î isimli bir sahabinin Müslüman olduktan sonra bekçiliğini yapmakla görevli olduğu Nuhm isimli putu kırmasıdır. Nuhm ismindeki bu puta Müzeyne⁴⁸⁹ kabilesi tapardı. Huzâ'î, Hz. Peygamber'in Nübüvvetini işitince iman ederek derhal Nuhm isimli putun yanına gitmiş, ardından;

“Yanında kurban kesmek için Nuhm'a gittim

Her daim yaptığım gibi ibadet için

⁴⁸³ İbni Kesir, *el-Bidâye*, 2/336; İbni Hişâm, *es-sire*, 1/123

⁴⁸⁴ Harman, “Hac”, 14/384-386.

⁴⁸⁵ Taberî, *Câmiul beyan*, 6/30.

⁴⁸⁶ Buhârî, “Menâkıbü'l-ensâr”, 24 (No. 3826).

⁴⁸⁷ Emrah Dindi, “Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21/1 (Haziran 2017), 586.

⁴⁸⁸ el-Hac, 22/37.

⁴⁸⁹ Araplardan, Adnâniler'e mensup bir kabiledir. Ayrıntılı bilgi için b.k. İbrahim Sarıçam, “Müzeyne (Benî Müzeyne)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Asiklopedisi* (Erişim 4 Nisan 2022).

Aklımı kullandım ve dedim ki

‘Bu da ilah mı, hiç düşünmez misin?’

Vazgeçtim, artık dinim Muhammed’in dinidir

İlahım da, göğün övgüye layık yüce ilahı!” dizelerini söyleyerek bu putu kırmıştır.⁴⁹⁰

İslâm’ın ortaya koymuş olduğu prensipler neticesinde her bir insanın yanlış din uygulamalarından ve telakkilerinden kurtulup, sahih, doğru olan dini anlayış ve yaşayış biçimine geçtiği rahatlıkla görülmektedir. Hiç şüphesiz bu kutsal değişimin öncüsü Hz. Peygamber’dir. Asıl itibarıyla bir ibadet olan kurbanın da yanlış uygulama ve yaklaşımlardan kurtarılmış olması bu değişimin bir neticesidir.

2.9. Cahiliyeye Özgü Yaklaşımların Kaldırılması

İslâm öncesi döneme verilen ismin Cahiliye dönemi olduğundan ve bu döneme aklın ve vahyin hakikatleri ile bağdaşmayan işler yapıldığı için bu ismin verildiğinden bahsedilmişti.⁴⁹¹ Cahiliye dönemi insanları, putlara ibadethaneler yapmış ve onlara ibadet etmişlerdir. Yine putlarına kurbanlar adanmışlardır. İnsanları sosyal sınıflara ayırarak bir tarafta imtiyazlı bir kesim, diğer tarafta aşağılanan ve toplumdan dışlanan bir kesim oluşturmuşlardır. Tüm bunlarla birlikte tevhid akidesini zedelemelerinden ötürü de müşrik olarak isimlendirilmişlerdir.⁴⁹²

Hiz. Peygamber (s.a.v.), Cahiliyeye ait olan tüm yanlış inanışları, ibadetlere sirayet eden uygulamaları ilgâ etmiştir. Mesela Cahiliyede müşrikler, hayata dair kararlarını fal okları ile alırlardı.⁴⁹³ Oysaki Kur’ân-ı Kerîm’de “*fal okları şeytan işi bir pisliktir*” buyurularak insanlar bu işten men edilmiştir.⁴⁹⁴ Kaynaklarımızda Hiz. Peygamber’in Nübüvvetinden önce de hiçbir zaman ne putlara secde etmek ne de fal oklarına itibar etmek gibi bir amelin içerisine girmediği belirtilmektedir.⁴⁹⁵ Allah Resülü’nün peygamberliğinden sonra ise bu Cahiliye âdetine karşı takındığı tavır, öncesinden farksız olarak karşımıza çıkmaktadır. Mekke’nin fetih günü Hiz. Peygamber (s.a.v.), anahtarını isteyip Kâbe’nin içerisine girerek oradaki putları kırmıştır. Bu esnada Hiz. İbrâhim ile Hiz. İsmâil’i fal oku çekerken tasvir edilmiş bir resmin Kâbe’nin duvarında asılı olduğunu görmüş ve “*Bunu çizeni Allah*

⁴⁹⁰ İbnü’l- Kelbî, *Kitâbu’l- Esnâm*, 79-80.

⁴⁹¹ Bıykoğlu, “Kur’ân’da Cahiliye Kavramı” 235-237.

⁴⁹² Dindi, “Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur’an’daki Menâsik ile Diyalektik İlişkisi”, 583-585.

⁴⁹³ Tutar, “İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hiz. Peygamberin Hac Emirliği Tesisi”, 78.

⁴⁹⁴ el-Mâide, 5/90.

⁴⁹⁵ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 35.

kahretsin. İbrâhim ve İsmâil hiçbir zaman fal oklarıyla şans aramadılar.” buyurarak bu işten ne denli uzak olduğunu ortaya koymuştur.⁴⁹⁶

H. Peygamber’in Cahiliyeye ait olup kaldırdığı uygulamaların tümünü burada ele almak mümkün değildir. Bu sebeple yalnızca hac ibadetini ilgilendiren bazı düzeltmelere yer verilecektir.

2.9.1. Hacerülesved’e Bakış Açısının Değiştirilmesi

Hacerülesved, Kâbe’nin güneydoğu köşesine yerleştirilmiş, tavafın başlangıç ve bitiş noktasını ifade eden taştır. Siyahımsı bir şekilde koyu kırmızı renge sahiptir. Bu sebeple O’na “siyah taş” anlamına gelen “Hacerülesved” denilmiştir.⁴⁹⁷

H. Peygamber (s.a.v.), ashabı üzerinden tüm ümmetine tam anlamıyla bir kimlik inşası gerçekleştirmiştir. Cahiliye döneminde müşrikler, kendi yaptıkları putlardan bir menfaat göremeyeceklerini bilmelerine rağmen bir gaflet hâli içinde yaşıyorlardı. Bu durum da onları, doğruluktan sapmaya, yanlış işlere tevessül etmeye sevk ediyordu. Ancak H. Peygamber (s.a.v.), Cahiliye dönemi insanlarını, İslâm’ın ahkâm ve ahlakı ile yoğurarak “*Ashâb-ı Kirâm*” olarak isimlendirilen ulvî insanlar hâline getirdi. Nitekim Ashâb-ı Kirâm’dan, müşriklerin zulmünden kurtulmak için Bi’set’in⁴⁹⁸ beşinci senesinde (M. 615) Habeşistan’a hicret eden grubun sözcülüğünü yapan Câfer b. Ebî Talip (ö. 8/629), Habeş kralı Necaşi’ye kendilerinin yaşadığı dönüşümü şu sözlerle anlatmıştır: “*Ey Hükümdâr! Bizler çok cahil kimselerdik. Putlara tapar, murdar etleri yer, çirkin işler yapardık. Akraba ve komşularımızın haklarını çiğnerdik. Güçlülerimiz zayıf olanları ezerdi. Biz bu haldeyken Yüce Allah, bize içimizden biri olarak, emniyet, iffet ve nezihliği ile tanıdığımız bir kimseyi peygamber olarak gönderdi. Bu Peygamber, bizi yalnız Yüce Allah’a kulluk etmeye, O’na hiçbir şeyi ortak koşmamaya, atalarımızın taptıkları putlara tapmayı bırakmaya, doğru sözlü olmaya, emanete ihanet etmemeye, akraba ve komşularımızın haklarını gözetmeye, kan davası gütmemeye, birbirimizin kanını akıtmamaya, yetimin malını yememeye, namuslu kadınlara iftira atmamaya ve daha birçok iyi ve güzel şeylere davet etti.*”⁴⁹⁹

İşte H. Peygamber (s.a.v.), vahye dayanan bu dönüşüm hareketiyle, sapkın zihniyetli, putperest ve müşrik toplumun oluşturduğu Cahiliye dönemini, “Asr-ı Saadet” olarak bilinen bir döneme tebdil etmiştir. Bunu yaparken de ilk önceliği, iman hakikatlerinin sinelere yerleşmesi olmuş, bu uğurda insanüstü bir gayret sergilemiştir. Önceleri kendilerinin önemli

⁴⁹⁶ Buhârî, “Enbiyâ”, 8 (No. 3352).

⁴⁹⁷ Salim Öğüt, “Hacerülesved”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Haziran 2022)

⁴⁹⁸ Özel anlamıyla H. Peygamber’in peygamberlikle görevlendirilmesini ifade eden terim. Ayrıntılı bilgi için b.k. Ahmet Lütfi Kazancı, “Bi’set”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Mart 2022).

⁴⁹⁹ İbn-i Kesir, *el-Bidaye*, 3/109.

gördükleri ne varsa onlara bir önem izafe eden, cansız ve ruhsuz varlıklara kutsiyet yükleyen Cahiliye insanları⁵⁰⁰, yalnızca Yüce Allah’a kulluk etmeye, O’na hiçbir şeyi ortak koşmamaya başlamışlardır. Hz. Ömer (ö. 23/644) bu dönüşümün en güzel örneklerinden birisidir. İslâm’dan önce müşriklerle aynı akideyi paylaşan Ömer, İslâm ile müşerref olduktan sonra İslâm ümmetinin sevgi ve iltifatına mazhar olmuştur. Cahiliyede Hacerülesved’e adeta taparcasına gösterilen hürmet şekli, İslâm ile şereflendikten sonra Hz. Ömer’in sözleriyle *“Biliyorum ki sen bir taşsın. Ne bir fayda ne de bir zarar verirsin. Eğer ben Resûlullah’ın sana dokunduğunu görmeseydim sana el sürmez, seni öpmezdim.”*⁵⁰¹ şeklinde ifade ettiği hürmete dönüşmüştür.

Cahiliyede hürmetin kaynağı nefislerine hoş gelen şeyler⁵⁰², atalarının yüklediği kutsiyetler iken⁵⁰³, İslâm’da hürmetin kaynağı yalnız Yüce Allah ve Resûlü olmuştur. Yüce Allah, bu taşı selamlamayı haccın bir parçası olarak belirlemiş, Hz. Peygamber’in uygulamasıyla da bunu tescillemiştir. Dolayısıyla İslâm’da Cahiliye zihniyetinde olduğu gibi taşa taabudi olarak yaklaşım yoktur. Bu çarpık zihniyetin yerine, bir şeyin kutsal olup olmayacağının yalnızca Yüce Allah ve Resulü tarafından belirlendiği şuur hâkim olmuştur.⁵⁰⁴ Bu sebeple Hacerülesved’e İslâm’ın koyduğu sınırı aşıp, olduğundan fazla kutsiyet yükleyerek ona ibadet etmeye kalkışmamışlardır.⁵⁰⁵

Cahiliye ve Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemleri hac ibadeti uygulamalarında Hacerülesved’in büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Ancak Hz. Peygamber, Hz. İbrâhim’e başlangıç noktası olarak tayin edilen bu uygulamayı sırf Cahiliyede de yapıyor diye lağvetmemiştir.⁵⁰⁶ Mevcut uygulamayı putperestlik kalıntılarından arındırarak İslâm’ın ruhuna uygun hale getirmiştir. Cahiliyede Hacerülesved’le birlikte putlara da gösterilen hürmeti, Cahiliyeden sonra ortadan kaldırarak, şirke dair ne varsa yok etmiş, Hacerülesved’i isti’lamı İslâm’ın beş temel prensibinden biri olan hac ibadetinin bir menâsiki haline getirmiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi Hz. Ömer’in Hacerülesved karşısındaki bu tavrı, Hz. Peygamber’in ortaya koymuş olduğu değişimin en bariz göstergelerinden birisidir.

2.9.2. “Kadın Necis Bir Varlıktır” Zihniyetinin Terk Edilmesi

Birinci bölümde detaylı olarak bahsi geçtiği üzere Cahiliye döneminde putperestler, adet dönemindeki kadınların İsâf putuna yaklaşmalarına müsaade etmezlerdi. O dönem

⁵⁰⁰ İbnü’l-Kelbî, *Kitâbu’l-Esnâm*, 30-34.

⁵⁰¹ Buhârî, “Hac”, 57 (No. 1605).

⁵⁰² el-Furkân 25/43.

⁵⁰³ el-Bakara 2/170.

⁵⁰⁴ Zebîdî, *Tecrid-i Sarih*, 6/108.

⁵⁰⁵ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 5/ 152.

⁵⁰⁶ Zebîdî, *Tecrid-i Sarih*, 6/18.

toplumunda böyle bir yaklaşımın hâkim olduğunun işaretlerinden birisi de Bişr b. Ebî Hazm el-Esedî tarafından dile getirilen şu beyitlerdir:

“Onun üzerinde uğursuzluk olduğundan

*Necislerin ayak izi geçemez İsâf’ın yakınından”*⁵⁰⁷

İlgili beyitlerde necis olarak vasıflandırılan kişi adet dönemindeki kadınlardır. Ancak Cahiliye döneminde, kadınları hayz dönemi içerisindeyken sadece necis olarak görmekle kalmayıp, aynı zamanda uğursuz olarak da nitelendirmekteydiler. Fakat Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur’ân-ı Kerîm’i kendisine referans alarak bu zihniyeti kökünden kaldırmıştır. Zira Kur’ân-ı Kerîm’de kadınlara mahsus olan bu durumun sadece sağlık sebepli bir olay olduğu belirtilerek, kadınların uğursuz, necis gibi yakıştırmalardan kurtarıldığı görülmektedir.⁵⁰⁸

Cahiliye döneminde müşrikler, ibadet yerleri olarak telakki ettikleri mekânlara kadınların yaklaşmasına dahi müsaade etmezken, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in adetli olduğu dönemlerde eşi Hz. Âişe’ye yaslanarak Kur’ânı Kerîm okuduğu bilinmektedir.⁵⁰⁹ Yine “ben adetliyim” diyerek kendini kötü hisseden Hz. Âişe’ye “*Adetli olman senin elinde değil ki*” buyurarak, eşinin kendini rahatsız hissetmesinin önüne geçmiştir.⁵¹⁰

Yine Hz. Âişe, adet döneminde Hz. Peygamber (s.a.v.) ile günlük hayata dair yaşantılarını şu sözleriyle ifade etmiştir: “*Ben âdetli iken bir şey içer sonra onu Hz. Peygamber’e uzatırdım, O da ağzını tam benim ağzımın değdiği yere koyarak içerdi. Yine ben âdetli iken kemikli etten bir parça ısırp sonra onu Hz. Peygamber’e uzatırdım, O da ağzını tam benim ağzımın değdiği yere koyar(ak ısıtır)dı.*”⁵¹¹ Hz. Peygamber’in (s.a.v.) adet döneminde olan eşi ile olan hukukunun, diğer zamanlar ile bir farklılık göstermemesi, adetli kadının neredeyse toplumdan tecrit edildiği Cahiliyeye ait yanlış zihniyetin yok edilmesine bir delildir.

Çalışmamızın konusu olan hac ile ilgili kısımda ise yine Hz. Peygamber (s.a.v.), adetli kadını ibadet yerlerine yaklaştırılmaması gereken uğursuz, necis bir varlık kabul eden putperest yaklaşımın aksine, hayız olduğu için üzülen eşinin gönlünü hoş ederek bu yanlış davranışı adeta ayakaltına almıştır.⁵¹²

Hac esnasında adet gören Hz. Âişe’ye Hz. Peygamber’in takındığı tavır kaynaklarımızda şu şekilde nakledilmektedir: “*Resûlullah, Terviye günü ihrama girdikten*

⁵⁰⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 125.

⁵⁰⁸ el-Bakara, 2/222.

⁵⁰⁹ Buhârî, “Hayız”, 3 (No. 297); Müslim, “Hayız”, 15 (No. 693).

⁵¹⁰ Müslim, “Hayız”, 11 (No. 689).

⁵¹¹ Müslim, “Hayız”, 14 (No. 692); Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 102 (No. 259).

⁵¹² Buhârî, “Umre”, 8 (No. 1792).

sonra Hz. Âişe'nin yanına gitti ve Hz. Âişe'yi ağlarken gördü. Neyin var? Diye sordu. 'Hayız oldum, herkes ihramdan çıktı ben çıkamadım, tavafımı yapamadım. Herkes artık (umresini tamamladı), hac için Arafat'a çıkıyor!' diyerek yakındı. Resûlullah (s.a.v.) 'Bu hâl Cenab-ı Allah'ın Âdem'in kızlarına yazdığı bir kaderidir. Sen de (ihrama giren herkesin yaptığı gibi) yıkan ve hac için ihrama gir.' dedi. O da öyle yapıp vakfelerin hepsine katıldı. Hayızdan temizlenince de (ifada) tavafını yaptı. Bunlar bitince Hz. Peygamber (s.a.v.) 'artık hem haccını, hem de umreni yapmış ve ihramdan çıkmış oldun' buyurdu. Ancak Hz. Âişe 'ancak benim içimden Beytullah'ı tavaf etmeden hac yaptığım hissiyatı geçiyor' dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, (Hz. Âişe'nin kardeşi) Abdurrahman'a seslenerek 'Ey Abdurrahman! Âişe'yi Ten'im'e götür umre için ihrama girsin' dedi."⁵¹³ Hac döneminde Hz. Âişe'nin başına gelen bu durum ve Hz. Peygamber'in bu vaziyet karşısındaki güzide tutumu, Cahiliyeye ait bir menfi zihniyetin, reddedildiğinin bir göstergesidir. Ayrıca Hadisin ravisinin sözlerini "Resulullah mülayim bir insandı. Hz. Âişe bir şey isteyince onun arkasını takip ederdi" diye tamamlaması Hz. Peygamber'in eşine verdiği kıymeti de ifade etmektedir.

Hz. Peygamber (s.a.v.), İslâm'ın sadece ahkâmının değil, aynı zamanda ahlakının da topluma yerleşmesi için benzeri imkânsız bir gayret sergilemiştir. Bu sebeple, toplumda bir değeri olmadığını düşündükleri kadınları ve varlığından dahi rahatsız olup yok edilmesi gerektiğini düşünerek diri diri toprağa gömdükleri kız çocuklarını⁵¹⁴, hak ettikleri değere muhatap yaparak, Cahiliyeye ait çirkef zihniyetleri teker teker ortadan kaldırmıştır.

2.9.3. "Günahkâr Olan Kıyafet Değil Ruhtur" Anlayışıyla Hareket Edilmesi

Cahiliye döneminde insanlar, tavaf etikleri elbiseleri tavaftan sonra Kâbe'nin kapısının önüne atıyorlardı. Öyle ki o kıyafetlerden artık başka hiçbir insanın faydalanamaması için ayakaltında çiğniyor, toz ve kir içinde oracıkta çürümeye terk ediyorlardı. Onları böyle yapmaya sevk eden sebep, tavaf ettikleri kıyafetlerin günahkâr olduğuna inanmalarıydı.⁵¹⁵ Manevî anlamda kirlenen ve temizlenen madde onlara göre kıyafetti. Bu zihniyetin altında maddeci bir düşüncenin yattığı rahatlıkla söylenebilir. Bugünkü ifadeyle materyalist bir yaklaşımla faturayı dünyevî metâlara kesiyorlardı.

Oysa İslâm, hayatın merkezine insanı koymuştur. Hayatın her alanında yapılan ibadetlerde ve tevbenin özünde olduğu gibi, hac ibadetinde de temizlenmesi gerekenin kıyafetler değil, insanın ruh dünyası, manevi kişiliğidir. İslâm'a göre, tavaf ederek manevî

⁵¹³ Müslîm, "Hac", 111-135 (No. 1213-1216).

⁵¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 22/527; Muhammed Ali es-Sabûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1349/2008), 1464-1467.

⁵¹⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/ 360-361.

anlamda temizlendikten sonra terk edilmesi gereken kıyafetler değil, bu ibadete başlamadan evvel edinilen kötü huylar, alışkanlıklar ve davranışlardır. Kur'ân-ı Kerîm'de kulların Yüce Allah'a halis niyetlerle yönelerek tevbe etmeleri⁵¹⁶ ve kulun bu tevbesinin karşılığında Yüce Allah'ın günahları bağışlayıp tevbe eden kulunu cennete koyacağı bildirilmiştir.⁵¹⁷ Hac ibadetinin de özünde kulun manevî anlamda kendisini Yüce Allah'a yakınlaştırması ve tüm manevî kirlerinden yani günahlarından arınması gayreti vardır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.), hakkını vererek yerine getirilmiş bir hac ibadetinin karşılığında kulun *“anasından doğduğu günkü haline geleceğini”* bildirmiştir.⁵¹⁸ Yani İslâm itikadına göre ruh temizliği, günahlardan arınmak, tıpkı dünyaya geldiği ilk günkü gibi hiçbir kirli işe bulaşmamış, tertemiz bir hale gelmiş olmak demektir.

Görüldüğü üzere İslâm, dünyaya ve insana benzeri mümkün olmayan bir yaklaşımla tam da yüklenmesi gereken anlamları yüklemiştir. Cahiliyede görülen maddeci, materyalist mantığı ayakaltına alarak özü itibarıyla esas kıymetli olanın ve üzerinde mesai harcanması gereken şeyin metalar değil, insan olduğu düşüncesini zihinlere yerleştirmiştir.

⁵¹⁶ Hûd 11/3.

⁵¹⁷ et-Tahrîm, 66/8.

⁵¹⁸ Buhârî, “Muhsar”, 10 (No. 1820).

SONUÇ

Çalışmamızın birçok yerinde hac ibadetinin insanlık tarihi kadar eski bir ibadet olduğundan bahsetmiştik. Ancak böylesi kadîm bir ibadet, Yüce Allah tarafından emredildiği hali üzerine sabit kalamamış, zaman içerisinde çeşitli tahriflere maruz kalmıştır.

Hz. Peygamber'in, risâlet vazifesiyle insanlara İslam'ı tebliğ etmeye başlamasıyla birlikte bir yandan bazı ibadetler ilk defa ihdas edilmeye başlanmış, bir yandan da mevcut olan ancak tahrif edilen ibadetler aslî suretine tebdil edilmiştir. Hac ibadeti de bu dönüşüm hareketine muhatap olan ibadetlerden birisidir. Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. İbrâhim'den devralınan fakat Cahiliye döneminde ilahi misyonu zedelenen bu mühim ibadeti tahriflerden arındırarak, olması gerektiği vaziyetine tebdil etmiştir.

Çalışmamıza konu olan hac ibadetin bu değişim serüveni hakkında Hz. Peygamber'in ciddi anlamda bir dönüşüm başlattığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak bu dönüşüm genel itibariyle menâsiklerin tatbik edilme şekli üzerinden ziyade, onlara karşı takınılan tavır ve yaklaşımlar üzerinde olmuştur. İslâm öncesi Cahiliye döneminde de yedi şavttan oluşan bir tavaf, aynı kriterlerle yerine getirilmeye devam etmiştir. Yine Kâbe'nin sağından yapılan bu yürüyüş yine aynı mevki üzerinden devam ettirilmiştir. Ancak Cahiliyede tavafa başlanırken ve tavaf bitirilirken selamlanan putlar ve bu uygulama ortadan kaldırılmıştır. Yine Kâbe'nin çıplak vaziyette tavaf edilmesi kaldırılarak yerine ihram giyilmesi gerekliliği getirilmiştir. Tavaf ederken ıslık çalmak ve el çırpma gibi adetler de kaldırılarak bu uygulamaların yerine namaz kılmak, dua ve zikirle meşgul olmak gibi ibadetler ihdas edilmiştir. Cahiliyede hac ibadetine yaklaşım bir ticari faaliyet iken İslâm'da bu yaklaşımın yerini kulun Yüce Allah'a ibadet etme bilinci almıştır.

İslâm'ın kaldırdığı uygulamalar, yalnızca Cahiliyede yapılıyor diye kaldırılmamıştır. İlga edilen uygulamaların yok edilmesiyle tevhid inancı muhafaza edilmiş ve toplumun genel maslahatı gözetilmiştir. Sa'y menâsiki üzerinde yapılan değişiklikler, toplum menfaatine uygun düşen düzenlemeler yapıldığına net bir örnek olacaktır. Bu menâsik, Cahiliyede de yapılıyor olmasına rağmen kaldırılmamış, akıllardaki soru işaretleri ve uygulamadaki çelişkiler vahiyle izale edilerek ilgili menâsikin uygulaması devam ettirilmiştir. Belli bir zümrenin tayin etmiş olduğu ihram çeşitleri ile haccetme zorunluluğunun bulunması, imkânı olmayanların bu ibadeti çıplak surette yerine getirmesi gerekliliği gibi uygulamalar da kökünden kaldırılmıştır. Verdiğimiz bu iki örnek üzerinden kaldırılan uygulamaların insanların menfaati için kaldırıldığı, devam ettirilen uygulamaların da yalnızca Cahiliyede de yapılıyor olması sebebiyle kerih görülmeyle, bir ıslah hareketi ile aslî suretine tebdil edilerek hayata geçirildiği görülmektedir.

Hz. Peygamber'in ortaya koymuş olduğu bu dönüşüm hareketi esas itibariyle bir inanç sisteminin hayata tatbik süreci olarak yorumlanabilir. Zira putperestlik ve pagan kültürünün neredeyse haccın her bir parçası üzerine sirayet ettiği bu yanlış uygulamalar, tevhid inancı doğrultusunda bir bir ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle inanılması ve kendisine kulluk edilmesi gereken yegâne ilahın Yüce Allah olduğu şuuru insanlara kazandırılmıştır. Netice itibariyle kaynağı vahye dayanan, Hz. Âdem'den Hz. İbrâhim'e, Hz. İbrâhim'den Hz. Peygamber'e ulaşan bu kutsal ibadetin özü aslî suretine döndürölmüş ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla kıyamete dek bu hal üzere sabit kılınmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdulazîz Sâlim, es-Seyyid. *Târîhu'l-Arab fî asri'l-Câhiliyye*. Beyrut: Dâru'n Nahdati'l 'Arabiyye, t.y.
- Abdûlbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*. Kahire-Beyrut: y.y., 1364/1945.
- Abdulhamîd, Sa'd Zaglûl. *fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1976.
- Abdulvahhâb Yahyâ, Lütfî. *el-Arabu fî'l-usûri'l-kadîm medhal hadârâ fî târihi'l-Arabi kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1978.
- Ahmed el-Alî, Sâlih. *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm ve'l-bi'setu'n-nebeviyye*. Beyrut: Şirketu'l-Matbû'âti li't-Tevzî' ve'n-Neşr, 2003.
- Akpınar, Ali. "Cahiliye Dönemi Haccından İbrahimî Hacca Dönüş", *Bütün Yönleriyle Hac Tartışmalı İlmî Toplantı*, ed. Murat Sülün. 63-89. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2015.
- Algül, Hüseyin. "Evs (Benî Evs)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Arslan, Ali. "Bazı Hadislerde Değinilen Cahiliye Devri Hac Uygulamaları", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 22/8 (Haziran 2015). 63-81.
- Atar, Fahrettin. "Attâb b. Esîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4/93. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ateş, Ali Osman. *İslâm'a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Avcı, Casim. "Kinâne (Benî Kinâne)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/31-32. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, çev. Abdülvehhap Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 5 Cilt, 1 Basım, 2011.
- Bıyıkoglu, Yakup. "Kur'ân'da Cahiliye Kavramı", *Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/36, (2012), 235.
- Boks, Abdullah A.. "Arafat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/ 261-263. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Boks, Abdullah A. "Ebûkubey's", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/280-281. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. Thk. Muhammed Zübeyr Nâs en-Nâsır. Dâru Tavki'n-Necât. 1442
- Buhl, Fr. "Tavaf". *İslâm Ansiklopedisi*. 21/65-66. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. b.y.: Dâru's-Sâkî, 2001.
- Çağatay, Neşet. *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. 1957.

- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fadl b. Behrâm b. Abdissamed, *es-Sünen*. Dâru'l-Muğnî li'n-Neşri ve't-Tevzî. 1412/2000.
- Demircan, Adnan. "Sâmiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Dindi, Emrah. "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21/1 (Haziran 2017), 577-638.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Farz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/ 184. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî. *es-Sünen*. Thk. Şuayb el- Arnaûd. Dâru'u-Risâleti'l-Âlemiyye. 1430.
- Erkal, Mehmet. "Arşın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/411-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Feyûmî, Muhammed İbrâhîm. *Târîhu'l-fikri'd-dîniyyi'l-câhiliyyi*. y.y.: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi, 1994.
- Murat Eroğlu, "Hacıların Yöneticisi olarak Hac Emîrinin Görevleri, *Hac Tarihi* 1/ 6 (Aralık 2021), 340-380.
- Erul, Bünyamin vd. *Haccı Anlamak*. Ankara: DİB Yayınları, 4. Baskı, 2018.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*. thk. Rüşdî es-Sâlih Melhese. Dâru'l-Endülüs, t.y.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*. çev. Yunus Vehbi Yavuz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Fayda, Mustafa. "Câhiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fayda, Mustafa. "Nesî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/578-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Fehd, Tevfik. "Menât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/121-122. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Dârünnedve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/555-556. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gaudefroy, Demombynes, "Sa'y", *İslâm Ansiklopedisi*. 10/260. İstanbul: MEB Yayınları. 1979.
- Gökalp, Hüseyin. "Câhiliye Devri'nden Asr-ı Saadete Hac İbadetinin Tahrif ve Tashih Süreci". *Hac Tarihi* 1/ 6 (Aralık 2021), 1-17.
- Görmez, Mehmet vd. *Hadislerle İslâm* vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları 2013.
- Güç, Ahmet. "Put". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Güç, Ahmet. "Putperestlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/565-568. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Günaltay, Şemseddin. *İslâm Öncesi Araplar Ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 1997.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Genel Bir Bakış*. çev. Sinan Edegil. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.

- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayımcılık, 5. Basım, 1993.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul: Beyan Yayınları, 2007, 35.
- Harbutlî, Ali Hasenî. *Târîhu'l-Ka'be*, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1991.
- Harman, Ömer Faruk. "Hübel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/444-445. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Harman, Ömer Faruk. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethü'l-bârî şarhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Mârif, 1379/1959.
- İbn Hişâm, Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyerî Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. thk. Mustafâ es-Sakâ v.dğr.. y.y.: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1955.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kavzînî, *es-Sünen*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Dâru İhyai'l-Kütüb'i-Arabi, t.y.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Sîretü İbn İshâk el-Müsemma bi-Kitâbi'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Meğâzî*, thk. Muhammed Hamîdullah. Fas: Matbaatü Muhammed el-Hâmis, 1398/1976.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, Thk: Şuayb el-Arnaud. Beyrut: Messesetür'r-Risale, 26. Baskı, 1992.
- İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Baskı, 1994.
- İbrâhîm eş-Şerîf, Ahmed. *Mekketu ve'l-Medînetu fi'l-Câhiliyyeti ve ahdi'r-rasûl*. Kâhire: Dâru'l- Fikri'l-Arabiyyi, 1985.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzeddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târih Tercümesi*. çev. Ahmet Ağırakça, Yunus Apaydın, Abdülkerim Özaydın, Zülfikar Tüccar, M. Beşir Eryarsoy. 11 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.
- İbnü'l-Kelbî, Hişâm b. Muhammed, *Kitâbü'l-Esnâm*. Kâhire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 2000.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kâ'b el-Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kandemir, M. Yaşar. "Muâz b. Cebel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/336-338. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Karadâvî, Yusuf. *İbâdetü'l-İslâmiyye*. Kâhire: el-Mektebetu'l-Vahbe, 24. Basım, 1995.
- Köksal, M. Asım. *Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987.

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ferah Şemsuddîn. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Atfeyiş. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi-Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Taif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/443-447. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Safâ ve Merve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mudar (Benî Mudar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/356-358. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Rifâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/97-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1406.
- Müslîm, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. Thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Mûrî. *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392/ 1972.
- Önkal, Ahmet. "Hazreç (Benî Hazreç)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Önkal, Ahmet. "İfâza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/505-506. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Önkal, Ahmet. "Cürhüm (Benî Cürhüm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/138. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Önkal, Ahmet. "Huzâa (Benî Huzâa)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Ekim 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/huzaa-beni-huzaa>
- Öğüt, Salim. "Kuzah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Kasım 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kuzah>
- Öğüt, Salim. "Hil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 39 Kasım 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hil>
- Öğüt, Salim. "Hacerülesved". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Haziran 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hacerulesved>
- Öğüt, Salim. "İhram". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Mayıs 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ihram>
- Öğüt, Salim. "Terviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/520-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Özaydın, Abdülkerim. “Amr B. Luhay”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Kasım 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/amr-b-luhay>
- Öğüt, Salim. “Mikât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Mayıs 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mikat>
- Özler, Mevlüt. “Tevhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Kasım 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/tevhid>
- Paçacı, İbrahim. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. ed. İsmail Karagöz. Ankara: DİB Yayınları, 6. Basım, 2015.
- Palabıyık, Hanefi. “Araplarda Putperestlik ve Hicaz Putlarından/ Beytlerinden ‘Zülhalesa’”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2017), 31.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/428723>
- Pusmaz, Durak. “Mikat Mahalleri”, *Türkiye Hac Organizasyonu Sempozyumu*. ed. Mehmet Bulut. 178-191. Ankara: TDV Yayın Matbacılık ve Ticaret İşletmesi, 2007.
- Râzî, Zeyniddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb*. 3. Bası. Beyrut: Dâru İhyâi et-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Sabûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1349/2008.
- Sarıçam, İbrahim. *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB Yayınları, 7. Baskı, 2002.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-Mensûr fî'tTefsîr bi'l-Me'sûr*. thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin. Kahire: Hecer li'l-buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 2003.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422/ 2002.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî. *Müsnedü's-şâmiyyin*. thk. Hamdî b. Abdilmeccîd es-Selefi. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1984.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1385/1966.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin. 9 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 6. Basım, 2021.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Beyani, 1395.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. “GÖK KUŞAĞI”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Kasım 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/gok-kusagi>
- Tural, Murat; “Yeryüzüne Atılan İlk Adım: Âdem'in Tepesi ve Ayak İzi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (Haziran 2020), 39-40.
- Tutar, Adem. “İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Peygamberin Hac Emirliği Tesisi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2001), 75-86.
- Umurbek, Hatice. *Cahiliye ve Hz. Peygamber Dönemlerinde Taif*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008
- Uslu, Recep. “Hums”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Kasım 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hums>

- Ünal, Saadettin. “Kâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Kasım 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kabe>
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehra Veyn Yayınları, t.y.
- Zebîdî, Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed b. Albdi'l-Lâtîfî, *et-Tecrîdü's-sarih li ehâdisi'l-Câmi'i's-Sahîh*. çev. Ahmed Naim. 13 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 4. Basım, 1976.
- Wensinck, A.J. “Kurban”. *İslam Ansiklopedisi*, 6/1013-1014. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Wensick, A.J. “İhram”. *İslam Ansiklopedisi*. 5:2/ 942-945. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.

ÖZGEÇMİŞ

... yılında ... ilinde doğdu. ... yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde İmam-Hatip olarak göreve başladı. ... yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. ... yılında Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri'nde lisansüstü eğitimine başladı. Halen İmam-Hatip olarak görevine devam etmektedir.

